KUMER TANTRAM

THE CARE INFANTS AND DISEASES OF CHILDREN

Kaviraj Jamini Bhushan Ray Kaviratna,

M.A., M.B., M.R.A.S.

Ex-President, All-India Ayurvedic Conference and

Ayurveda Vidyapitha

(All-India Board of Ayurvedic Education)

Fellow of the Calcutta University, Etc.

Published by the

AYURVEDIC MEDICAL COLLEGE

29, Fariapukur Street,

CALCUTTA.

1920.

Price Rs. 2

कुमार-तन्त्रम्।

निखिलभारतवर्षीय-सप्तम-वैद्य-सम्मेलनाधिनायक-
कलिकाता-विश्वविद्यालयान्यतमसदस्या-
ष्टाङ्गायुर्व्वेद-विद्यालयाध्यक्ष-

कविराज-श्रीयामिनीभूषण-राय-कविरत्न-
एम. ए., एम्. बि., एम्. आर्. ए. एस्.

इत्यनेन कृतम्

वनौषधिदर्पणकार-राजवैद्य-
श्रीविरजाचरण-गुप्त-कविभूषणेन
सम्पादितञ्च

कलिकाता २९ संख्याक फड़ियापुकुरवर्त्मस्थिता-
ष्टाङ्गायुर्व्वेद-विद्यालयतः

कविराज श्रीसुरेन्द्रकुमार काव्यतीर्थेन
प्रकाशितम्।

Calcutta:
Printer—B. P. HAZRA.
SANSKRIT PRESS,
31, Nando Kumar Chowdhury 2nd Lane.

उत्सर्गपत्रम्

अशेष-नृपगुणगौरवमण्डित-विश्वविश्रुतकीर्त्ति-महाराजाधिराज

श्रील श्रीयुक्त-अनारेबल् स्यार्

विजयचांद [redacted]

के, सि, एस्, आइ; के, सि, आइ, इ; आइ, ओ, एम्;

महोदयस्य सुपवित्र-करकमलेषु ।

जीर्णायुर्व्वेदकल्पद्रुम इह नृमणे वर्द्धमानः समन्तात्
त्वत्कारुण्याम्बुसिक्तः प्रदिशतु भविनां वर्द्धमानेश भव्यम् ।
इत्याशां वर्द्धमानां तव करकमले मत्कृतिं साहसेन
दातुं मां प्रेरयन्तीं सफलय करुणास्निग्धदृष्ट्याऽत्र देव ॥

Jewel among men, the Hindu Science of Medicine—although it is like the celestial tree which grants every desired boon,—is now old and withering. Sprinkled with the waters of your kindness and flourishing once again, may it dispense weal to all creatures of this world! This growing hope urges me to venture to place this work of mine, however unworthily, in your lotus-like hands. May it be blessed with fruition by a glance of your eyes softened by kindness.

सूची।

कुमारतन्त्रम् ।

अथ बालोपचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

जातमात्रमेव कुमारः स्वतन्त्रवृत्तिर्भवति । (१) स चायं खरवसनपवनसंसर्गं क्रकचस्पर्शमिव मन्यमानो रोदित्युच्चैः । अतिसम्बाधयोनिपुटावपीडितप्राणत्वाद् यद्यसौ रुजानुरूपं क्रोशितुमप्यसमर्थो लीयमानसंज्ञोऽचेष्ट इव स्यात् तदा तस्य प्राणप्रत्यायनाय कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति । तद्यथा

शङ्करं ज्ञानदं नत्वा वीक्ष्य तन्त्राणि यत्नतः ।

क्रियते बालबोधार्थमायुर्व्वेदप्रकाशिका ।

(१) जातमात्रमिति । जन्मनः पूर्व्वन्तु गर्भः परतन्त्रवृत्तिरासीत् साक्षात् पानाशननिःश्वासोच्छ्वासाग्रहणात् । गर्भस्य परतन्त्रत्वप्रतिपादको ग्रन्थो यथा—"मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गर्भनाभिनाड़ी प्रतिबद्धा । साऽस्य मातु राहाररसवीर्य्य मभिवहति । तेनोपस्नेहेनास्याभिवृद्धि र्भवति" । अपिच—"निःश्वासोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नान् गर्भोऽधिगच्छति । मातुर्निःश्वसितोच्छ्वाससङ्क्षोभस्वप्नसम्भवान्" । जातस्य तु साक्षात् निःश्वासोच्छ्वासस्तन्यग्रहणात् स्वतन्त्रवृत्तित्वम् । सचेति । क्रकचस्पर्शत्वे हेतुगर्भविशेषण माह खरेत्या दिति । उद्वेगजनकः करादिसम्पर्कोऽपि क्रोशने हेतुः । अतिसम्बाधेति यस्तु सुखं प्रसूयते स्वस्थश्च प्रायशः स जातमात्रमेवोच्चै रोदिति, तस्यानेनैव क्रोशनेन तत् स्वस्थत्वं च विज्ञायते । यस्तु महता कष्टेन प्रसूयते सैव सूतिक्लेशात् कदापि क्रोशितुमसमर्थो लीयमानसंज्ञ इव लक्ष्यते । तस्यैव पुनर्जीवनाय यानि कर्म्माणि कार्य्याणि क्रमेण तान्याह सुपरिक्लिन्नयेति । गर्भस्थस्य कफवेष्टितकण्ठत्वात् कदापि कुमारो जातमात्रं रोदितु मसमर्थो निरुच्छ्वास इव दृश्यते ; अतस्तदपसारणाय

Index finger

सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानया कार्पासपिचुवगुण्ठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकण्ठमनुसुखं प्रमृज्यात्। कर्णयोर्मूलेऽश्मनोः सङ्घट्टनम्। शीतोदकेनोष्णोदकेन वा सुखेन परिषेकः। यदि वा अचेष्ट एव स्यात् ततः

जिह्वाकण्ठप्रमार्जने मादौ निर्दिशति सुपरिलिखितयेति। कर्णयोरिति। अयन्तावत् द्वितीयोपायः प्राणप्रत्यागमनाय। अश्मनोः सङ्घट्टनमित्युपलक्षणं तेनोद्वेगजनकानामितरेषामपि श्रुतिकठोरशब्दानां ग्रहणम्। न च जातमात्रस्य कुमारस्य शब्दग्रहणशक्ते रसद्भावाच्छ्रुति-कठोर-शब्दानां चैतन्यजनकत्वेऽकिञ्चित्करत्वं शङ्कनीयम् श्रोत्रगतासु शब्दवहासु नाडीषु तेषां प्रभावदर्शनात्। उपायान्तरमाह शीतोदकेनेति। अत्रैवार्थे वा शब्दो ज्ञेयः, तेन शीतेनोष्णेनैवोदकेन क्रमेण द्वित्रिवारं परिषेकस्तस्मिन् आकण्ठं निमज्जनं वा कार्य्यम्। निमज्जनक्रमस्तु भिषक् वामहस्तेन कुमारस्यांसदेशं दक्षिणेन च पादद्वयं धृत्वा क्षिप्रतया निमज्जयिष्यति कुमारम् शीतवारिण्युष्ण-वारिणि च क्रमेण। सुखेनेति। नात्यतिशीतेन नात्युष्णेनेत्यर्थः। उक्तेनैव विधिना द्वित्रिनिमज्जनेनैव प्रायशः कुमारस्य प्राणाः प्रत्यायान्तीति दृश्यते। चक्रस्तत्र विकल्पार्थे वा शब्दं स्नानार्थे च परिषेकशब्दं गृहीत्वा ग्रीष्मकाले शीतोदकेन शीतकालेतूष्णोदकेन कुमारस्य स्नानं मेवाह। नायं स्नानविधिः किन्तु प्राणप्रत्यागमनोपाय एव; तद्विधस्य स्नानस्य संक्लेशविहतानां प्राणानां प्रत्यागमने योग्यताभावात् वक्ष्यमाणेन प्रत्यागतप्राणं स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेदिति वाक्येन सह विरोधाच्च। विफलीभूते तस्मिन् तृतीयोपायमाह यदिवेति। वीजनप्रकर्षाय शूर्पग्रहणम्। मार्द्दवद्योतनाय वातापरीहाराय च शूर्पस्य कृष्णकपालिकामयत्व सुपदिष्टम्। अभिनिष्पुनीयुरिति पदेन वीजनकारिणो बहुत्वं सूचयति। निःश्वासोच्छ्वासप्रवर्त्तनाय

कृष्णकर्पासिकाग्रेण चैनमभिनिष्पुनीयु यावत् प्राणानां प्रत्यागमनम्।

नाडीच्छेदन मुपदिशति—

प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य नाभिबन्धनात् (२) प्रभृत्यष्टाङ्गुल मायम्य मूलाच्चतुरङ्गुलस्योर्द्ध्वं छेदनावकाशस्य द्वयो रन्तरयोरभिज्ञानं कृत्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण छेदयेत्। असम्यक् कल्पने हि नाड्या आयामव्यायामकुण्डिका-पिण्डलिका विनामिका-जृम्भिकावाधेभ्यो भयम्।

फुप्फुसयोर्वायुप्रेरणमेव वीजनप्रयोजनम्। यावत् कुमारस्य हृत्स्पन्दनं वर्त्तते तावत् प्राणप्रत्यायनार्थं यतितव्यमेव।

(२) नाड़ीकल्पनमुपदिशति नाभिबन्धनादिति। आयम्य आकृष्य, नाभिबन्धनात् अमरां प्रति रक्तप्रवहनार्थं नाड्या दोहनं कृत्वेत्यर्थः। द्वयोरन्तरयोरिति स्थिरीकृतछेदनावकाशस्योर्द्ध्वमधश्च। अभिज्ञानं कृत्वेति क्षौमसूत्रेण दृढ़कार्पाससूत्रेण वा अर्द्धमेकमधश्चैकं बन्धनं दत्वा द्वयोर्बन्धनयोर्मध्ये तीक्ष्णेण शस्त्रेण छेदनं कर्त्तव्यम्। इयमेव नाड्याः सम्यक् कल्पना। नास्त्यत्रकापि स्रावाशङ्का अतः स्रावपरीहारार्थं नाड्यग्रवद्धस्य सूत्रस्य कुमारस्य कण्ठे बन्धनोपदेशो निरर्थक एवेति नोक्तः। असम्यक् छेदने ये व्याधयोभवन्ति तानाह आयामेत्यादि। आयामो दैर्घ्यं, व्यायामो विस्तारः, ताभ्यामुण्डिका आयामव्यायामोकुण्डिका दीर्घपीनत्वयुतेत्यर्थ; पिण्डलिका परिमण्डलयुता; विनामिका अन्ताच्छूना मध्यनिम्ना; विजृम्भिका तु मुहुर्मुहुर्दृश्यतीति चक्रपाणिः। एते वालामयविशेषाः प्रायो दृश्यन्ते कुमारस्य सूतिकागारावस्थानकाले।

कुमारस्य स्नानपरिच्छदादिकमाह—

ततः स्नानोदकग्रहणाभ्या मुपपादयेत् । (२) अनन्तरं शुचौ प्रशस्ते रम्ये अतमस्के निवाते प्रवातैकदेशे दृढे निर्मत्कुणपिपीलिकाखुमशके कुमारागारे कुमारं क्षौमपरिवृतं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शाययेत् । आगारस्याभ्यन्तरतोऽग्निर्नित्यं स्यात् । अनुरक्तहृष्टजनयुक्तञ्च तद् वेश्म कार्य्यं । गुग्गुल्वादिभिर्धूमं कुर्व्वीत । मूर्द्ध्नि चास्याहरहस्तैलपिचुमवतारयेत् । शय्या-स्तरण-प्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः । स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः । असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव सुप्रक्षालितोपधूपितानि सुशुष्कशुद्धान्युपयोगं गच्छेयुः । अभ्यङ्गोद्वर्त्तनं स्नानं नेत्रयो रञ्जनं वालस्य जन्मप्रभृति पथ्यम् ।

---

(२) नाडीच्छेदनादनन्तरं कुमारस्य स्नानादिकमुपदिशति तत इति । उदकग्रहणं मलमार्गशौचम् । स्नानन्तु शीतकाले उष्णोदकेन ग्रीष्मकाले तु शीतोदकेन । यस्तु स्वस्थ एव प्रसूयते तस्यैव स्नानमत्रोच्यते । प्रत्यागतप्राणकुमारपक्षेतु मलमार्गशौचसहकारितया स्नानमिदं विशेषेण गात्रमलापसारणार्थमेव ज्ञेयम् । कुमारागारं विशिनष्टि शुचाविति । शुद्धशुष्काणीति धौतान्यपि यदा मलादिरागेणापि रञ्जितानि भवन्ति शुष्काणि च तदैवोपयोज्यानि । सुधौतं स्यार्द्रमपि स्यात् तथा गाढ़रागमलादिभावितं धौतमप्यशुद्धं स्यात् तस्मादुक्तं शुद्धशुष्काणीति । उद्वर्त्तनम्—पिष्टेन चूर्णीकृतेन वा द्रव्येन गात्रघर्षणम् ।

मातृस्तन्यप्रवृत्तावधिमाह—

धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ।
चतूरात्रात्त्रिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ।

आस्तन्यपर्य्याप्ते र्धात्र्याःस्तन्यपानं क्षीरसात्म्यत्वात् शस्त

मतो धात्रीगुणानाह—

अथास्य समानवर्णा, मध्यमवयाः, (४) शुचिरलोलुपा, निभृता, नातुरा, जीवत्-वत्सा, वत्सला, देशजातीया, अविरूपा, अव्यङ्गा, बहुक्षीरा, स्तन्यसम्पदुपेता, शुक्लाम्बराचारा दीर्घह्रस्वादिदेहदोषरहिता लम्बोर्द्ध्वचुचुकातिहीनपीनस्तनदोषरहिता युक्तचुचुका धात्री स्यात् । अस्या एव स्तन्यं पिबेत् ।

भवन्तिचात्र—

पीताय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् ।
सुविचार्य्य गुणान् दोषान् कुर्य्याद्धात्रीं तद्देशीम् ।

(४) मध्यमवया इत्यनेन बालावृद्धे निरस्यति, असम्पूर्णाङ्गक्षीणधातुत्वात् तयोः । निभृतेति विनीता, देशजातीया समानदेशजा, अविरूपा अविकृतावयवा । अव्यङ्गा अहीनाङ्गी । स्तन्यसम्पदुपेतेति—स्तन्यसम्पत्तु प्रकृतगन्धरसस्पर्शमुदकपात्रेऽवदुह्यमानमुदकं व्येति प्रकृतिभूतत्वात् तत् पुष्टिकरमारोग्यकरञ्चेति तद्युक्तेत्यर्थः । लम्बोर्द्ध्वेति—स्तनसम्पद्युक्तेत्यर्थः—नात्यूर्द्ध्वौ नातिलम्बावनतिकृशावनतिपीनौयुक्तपिप्पलकौ सुखप्रापनौ चेति स्तनसम्पत् । न च सर्वत्र धात्रीनियोजनमावश्यकं । मातरि मृतायां रुग्णायां स्तन्यव्यापदि वा तस्यावश्यकतास्ति । अथवा तत्र तत्रापि गव्यमाजं वा दुग्धं दीयते कुमारस्य पानाय वर्त्तिकाद्वारेण ।

सवर्णां मध्यवयसां सच्छीलां मुदितां सदा
शुद्धदुग्धां बहुक्षीरां सवत्सा मतिवत्सलाम् ।
स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् ।
कैतवेन परित्यक्तां निजपुत्त्रदृश शिशौ ।

स्तनदोषफलमाह—

पीनोऽतिकन्धराभङ्गं कुर्य्याद्दूर्द्धाच्च मूर्द्धगः ।
उच्छ्वासरोधाल्लम्बोऽति स्तनो जीवितसंशयम् ।

यासां स्तन्यपानमयुक्तं ता आह—

शोकाकुला क्षुधार्त्ता च श्रान्ता व्याधिमती सदा ।
गर्भिणी ज्वरिणी पथ्यवर्ज्जिताऽजीर्णभोजिनी ।
अत्युच्चा नितरां नीचा स्थूलातीव भृशं कृशा ।
आसक्ता क्षुद्रकार्य्येतु दुःखार्त्ता चञ्चलापि च ।
एतासां स्तन्यपानेन शिशुर्भवति सामयः ।

स्तन्यपरीक्षामाह—

अथास्याः स्तन्यमप्सु परीक्षेत । तच्चेत् शीतलममलं, तनु, शङ्खावभास मप्सु न्यस्तमेकीभावं गच्छति, अफेनिलं, अतन्तुमत्, नोत्प्लवते न सीदति यदुदकेण सहैकतां गच्छति वा तच्छुद्धमिति विद्यात् । तेन कुमारस्यारोग्यं शरीरोपचयो बलवृद्धिश्च भवति ।

वातादिदुष्टस्तन्यलक्षणमाह—

कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम्।
पित्तादम्लञ्च कटुकं राज्योऽम्भसि तु पीतिकाः।
तन्तुमत् कफदुष्टन्तु तोये मज्जति पिच्छिलम्।

शुद्धस्तन्यपानस्यौचित्यं सहेतुकमाह—

स्तन्यदोषाद् गदास्तस्य यथोक्तं तत् पिवेदतः।

धात्रीकर्म्माह—

अथ धात्री स्नातानुलिप्ता (५) नित्यमहतवासाः सुमनाः स्तनं प्रागदक्षिणं धौत मीषत् परिस्रुतं पाययेत्।

धात्रीपरिवर्त्तनस्यानिष्टकारित्वं दर्शयति—

नानास्तन्यस्य हि असात्म्यत्वात् नानाव्याधिव्यापदो भवन्ति।

धात्रीकर्म्मणोऽसम्यगनुष्ठाने दोषमाह—

अपरिस्रुते चातिस्तन्यपूर्णस्तनपानेन अस्नेहनात् कासश्वासज्वरच्छर्द्दीनां सम्भवः। अधौते स्वेदमलादिदोषः।

स्तन्यनाशहेतुमाह—

रूक्षान्नपानकर्शनक्रोधशोककामादिभिःस्तन्यनाशः—

---

(५) अनुलिप्ता चन्दनागुरुप्रभृतिभिः। नानास्तन्यस्येति। धात्र्या अनियतत्वे नानास्तन्यपानेन कुमारस्य व्याधि र्जायते। अष्टाङ्गसंग्रहे तु चरकादिवत् एकैव धात्री उक्ता, हृदये तु "स्तन्यधात्र्यावुभे कार्य्ये" इति यत्धात्रीद्वयमुक्तं तदनियतधात्र्या बहुनिष्टकारिता मनुभवद्भिरस्माभि र्नाद्रियते।

भवति चात्र—

अशात्मत्वाद् भयाच्छोकात् क्रोधादत्यपतर्पणात्।
स्त्रीणां स्तन्यं भवेत् स्वल्पं गर्भान्तरविधारणात्।

स्तन्यजननानि मद्यानि सीधुवर्ज्यानि, आनूपमांसानि, द्रवाः स्वाद्वम्ललवणप्रायाश्चाहाराः, क्षीरिण्यश्चौषधयः, क्षीरपान मनायासः सौमनस्यञ्च।

भवन्ति चात्र—

शालिषष्टिकगोधूमान् मांसक्षुद्रझषानपि। (६)
कालशाकमलाबूञ्च नारिकेलं कशेरुकम्।

स्तन्यजनान्यपि द्रव्याण्याह—

शृङ्गाटकं वरीञ्चापि विदारीकन्दमेव च।
लसूनं दुग्धहृद्यैश्च स्त्री सेवेत सुमना भवेत्।
कलमस्य तण्डुलानां कल्कं या क्षीरपेषितम् पिवति।
सा भवति प्रचुरतर-क्षीरभरेणैव तुङ्गकुचयुगला।

---

(६) क्षुद्रझषान् क्षुद्रमत्स्यान्। कालशाकं कुलत्थशाकं। शृङ्गाटकं पाणिफलमिति वङ्गीयभाषानाम। वरीमिति शतावरी वानरीबीजं वा। शतावरीपक्षे "मोरब्बा" कल्पनया, वानरीबीज-पक्षेतु गोधूमचूर्ण-शर्कराघृतदुग्धैस्तत्कारिकां कृत्वा भोक्तव्यम्। विदारीकन्दस्य रसं तच्चूर्णं वा पयसा पेयम्। कलमलक्षणं—कलमः कलिविख्यातो जायते च हृहद्ध्रदे। काश्मीरदेश एवोक्तो महातण्डुलसंज्ञकः।

अनन्याः प्राक् स्तन्यावतरणात् तदभावे वा धात्र्यालाभे यत् पेयं तदाह—

क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा । (७)
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्ते बालानां वीक्ष्य मात्रया ।

बाले परिजनस्य करणीयं निर्दिशन्नाह—

वालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् । नचैनं तर्ज्जयेत् । सहसा न प्रतिवोधयेत् वित्रासभयात् । नह्यस्य वित्रासनं

---

(७) क्षीरसात्म्यतयेति । आदौ कुमार-प्राशन-पद्धतिः स्पष्टमुच्यते । जन्मनः प्रभृति दिनत्रिचतुर्मात्रं मातुः स्तन्याभावस्तस्मात् प्रथमे अह्नि त्रिकालं अनन्तामिश्रिते मधुसर्पिषी शिशुं प्राशयेत् । द्वितीये तृतीये च दिवसे लक्ष्मणासिद्धं घृतं त्रीनेव कालान् भोजयेत् । चतुर्थे दिवसे द्विकालं प्रातर्मध्याह्नलक्षणं मधुसर्पिः प्राशयेत् । तदनन्तरं चतुर्थदिवसस्य तृतीय-कालमारभ्य पञ्चमादिदिवसेषु यथेष्टं स्तन्यमतस्ततः परं मातुरेव स्तन्यं पिबेत् इति सुश्रुतवाग्भटानुमतः कुमारप्राशनविधिः । चरकस्तु जन्मदिवस एव मधुसर्पिः प्राशनानन्तरं स्तनपान मुपदिशति । तथाच तद्ग्रन्थः—"ततोऽनन्तरं जातकर्म्म कुमारस्य कार्य्यम् । तद्यथा—मधुसर्पिषी मन्त्रोपमन्त्रिते यथाम्नायं प्रथमं प्राशितुं दद्यात् । स्तनमत ऊर्द्ध्वमेतेनैव विधिना ।" अधुना कुमारस्याहारविधिभेदकारणं वक्ष्यामः । जन्मनः प्रभृति त्रिचतुर्द्दिनं क्षीरसात्म्यः कुमारो मधुसर्पिषी प्राश्य कथं जीवेदिति सर्व्वत्र नाशङ्कनीयम् । यतः प्रसवतो दिनमेकं द्वयम्वा वहूनां कुमाराणां स्तन्यग्रहणसामर्थ्यं दुग्धपानप्रवृत्तिर्व्वा न दृश्यतेऽधुनापि । यत्र कुमाराणां स्तन्यपाने पिपासा नानुभूयते तत्रैव सुश्रुतवाग्भटोक्त-मधुसर्पिःप्राशनविधिरानुकूल्योदयात् पालनीयः । यत्र तु स्तन्यग्रहणसामर्थ्यं

साधु। तस्मात् तस्मिन् रुदत्यभुञ्जानेवान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्। सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वेगरोधभयाद् वातादिविघातभयाच्च। नोपवेशयेत् कौब्जभयात्। (८) नित्यश्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः।

उक्तप्रकारानुष्ठाने फलमाह

एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति।

वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत्।

दुग्धपानप्रवृत्तिर्बास्ति तत्र मधुसर्पिः पानानन्तरं सत्यपि स्तन्यस्तन्ये चरकानुमतं मातुरेव स्तन्यं पिबतु कुमारः। स च तदा मातृस्तन्यस्य घनत्वादिकं विभाव्य प्राशनाशङ्का करणीया। तदा सरधर्म्मत्वात् कुमारस्य गर्भमलपातने तत् प्रशस्तमतोदेयमिति चरकमतसम्वादिनो वृद्धवैद्याः। सत्यामपि वृद्धावां कुमारस्य यदा मातृस्तन्याभावः मृता वा माता गुणसम्पन्नाया धात्र्याश्चाभावो वा तत्र किं कार्य्यमित्याशङ्क्याह क्षीरसात्म्यतयेति।

(८) नोपवशयेदिति पञ्चममासात् पूर्व्वं नोपवेशयेत्। पूर्णे तु पञ्चमे मासे साश्रयं सावलम्बं उपवेशनं प्रत्यहं विधीयते। तथाच वृद्धवाग्भटः—"पञ्चमेमासे पूर्णेऽङ्कि धरण्यामुपवेशयेत्। प्रत्यहञ्च ततः परं साश्रयं सावलम्बञ्च कक्ष्यादीन् मर्द्दयेदनु"। अनुवर्त्तेत अनुकूलयेत्। प्रियशतैः तच्छन्दानुवर्त्तनप्रार्थितप्रदानादिभिः। अजिघांसुः न प्रहारकारी कुमारभार इति शेषः। उक्तप्रकारानुष्ठाने फलमाह—एव मित्यादि।

भवन्ति चात्र—

बालं मङ्के सुखं दद्यात् नचैनं तर्ज्जयेत् क्वचित् ।
सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यमुपवेशयेत् ।
नाकृष्य स्थापयेत् क्रोड़े न क्षिप्रं शयने क्षिपेत् ।
रोदयेन्न क्वचित् कार्य्ये विधि मावश्यकं विना । (९)
तच्चित्त मनुवर्त्तेत तं सदैवानुमोदयेत् ।
वपुः स्ववसति बाह्यं कुमारस्य न दर्शयेत् ।
दीपमातपमग्निञ्च रूपमन्यच्च भासुरम् ।
वातातपतड़िद्दृष्टिधूमानलजलादितः ।
निम्नोच्चस्थानतश्चापि रक्षेद् बालं प्रयत्नतः ।

मृद्भक्षणस्यानिष्टकारितोत्कीर्त्तनेन तस्मान्निवारयति—

नित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत् तथा स्युर्नियतं गदाः ।
पाण्डुत्वश्वयथुश्वासकासातिसारजन्तवः ।
छर्द्दिमूर्च्छाग्निसदनस्तन्यद्वेषाः सरुक्भ्रमाः ।

संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति कुमारधारकस्य गुणानाह—

अभियुक्तः सदाचारो नातिस्थूलो न लोलुपः । (१०)
कुमारधारः कर्त्तव्यस्तत्वाद्यो बालचित्तवित् ।

---

(९) आवश्यको विधिः स्नस्यप्रस्यनुकूलस्यासाच्छादनादिः । भासुरञ्च सर्व्वं न दर्शयेत् दृष्टिदोषभयात् ।

(१०) अभियुक्तइति—कुमारचेष्टासु दत्तदृष्टिस्तद्रक्षणपरश्चेत्यर्थः अतिस्थूलः कुमारधारकः कथं कुमारं विकटगामिनं करोति ? उच्यते ।

वैपरीत्येऽनिष्टोत्पत्तिं दर्शयति—

अधार्म्मिकं दुराचारः स्थूलो विकटगामिनम् ।
करोति लोलुपं बालं घस्मरत्वेन रोगिणम् ।

कुमारस्यानुमतानि क्रीड़नकान्याह—

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि, घोषवन्ति, अभिरामानि, अगुरूणि, अतीक्ष्णाग्राणि, अनास्यप्रवेशीनि, अप्राणहराणि, अवित्रासनानि स्युः ।

भवति चात्र—

जातुषं घोषवच्चित्रमत्रासं रमणं बृहत् ।
अतीक्ष्णाग्रं गवाक्षादि मङ्गल्यमथवा फलम् ।

कुमारस्य क्रीड़ाभूमिमाह—

क्रीड़ाभूमिः समा कार्य्या निःशस्त्रोपलशर्करा । (११)
विशोषणकणाशोभिः सिक्ता निम्बोदकेन वा ।

कुमारस्य पुरुषार्थसाधनहेतुभूतां क्रियां निर्द्दिशन्नाह—

शक्तिमन्तं यथावर्णं विद्यामध्यापयेत्ततः ।

अतिस्थूलानाञ्च स्थौल्यात् गतिवैकल्यं भवत्येव । बालस्तु यत् पश्यति शृणोति वा तदेवानुकरोति ; अतोऽतिस्थूलस्य कुमारधारकस्य गतिवैकल्यं सततं दृष्ट्वा दृष्ट्वा कुमारोऽपि विकटगामी भवति । घस्मरत्वं भोजनप्रियत्वं । जातुषमिति लाक्षानिर्म्मितं ।

(११) निःशस्त्रोपलशर्करेति आघातभयात् । क्रीड़ाभूमौ विशोषणकणाः निम्बोदकस्य वा सेकः मङ्गलकारणार्थो ज्ञेयः ।

इत्यायुर्व्वेदप्रकाशिकायां प्रथमोऽध्यायः ।

अनुशिष्यात् सदा चैनं धर्म्माय विनयाय च ।
यथा नेन्द्रियदुष्टाश्वै क्रियते यौवनागमे ।

दन्तपवनभक्षणं नियमयन्नाह—

भक्षयेद्दन्तपवनं नास्थिरद्विजबन्धनः ।
तस्य तद् वदनक्लेदः कुर्य्याद्दन्तामयान् सरुक् ।

इति बालोपचरणीयोनाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ दन्तोद्भेदोनाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अन्नभेदेन बालानां त्रैविध्यं दर्शयति –

तत्रोनषोड़शवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु सम्वत्सरपराः क्षीरपाः । द्विसंम्वत्सरपराः क्षीरान्नादाः । परतोऽन्नादा इति ।

जातदन्तस्य कुमारस्याहारपरिवर्त्तनमुचित मतो दन्तोत्पत्तेर्हेतुं तत्पूर्व्वरूपञ्चाह—

तत्रास्थिमज्जानौ दन्तोत्पत्तिहेतू । तौ तु धातू कालक्रमेण पुच्यमानौ यदा दन्ताश्रय मनुप्रपद्येते तदास्य किञ्चिद्दुत से धेनोद्वाधोदन्तमांससंघट्टनादङ्गहर्षो जायते । तद्गतेन च श्लेष्मणा कण्डूस्तदा चुचुकं दंदश्यते, यद् यदालभते तत् तदास्यमानयति ।

दन्तोद्भेदकालमाह—

दन्तोद्भेदश्च दीर्घायुषोऽष्टमात् मासात् परतो वा प्रवर्त्तते । (१२) इतरेषान्तु चतुर्थान्ते । अतिबाल्ये दन्तोत्-पादवेदनया पीड़िता न सम्यक् सम्पूर्णधातुबला भवन्ति ।

कुमारदन्तोद्भेदकालस्य दुःख हेतुतां प्राण्यौपम्येन दर्शयति—

पृष्ठभङ्गे विड़ालानां बर्हिणां शिखरोद्गमे ।
दन्तोद्भेदे च बालानां नहि किञ्चिन्न दूयते ? ॥

चिराद्दन्तोत्पत्ते र्हेतुमाह—

मारुतश्चास्य दन्तमूले मूर्च्छति । ततः स कफानु-विद्धोऽस्थिमज्जस्थितः सर्व्वतो विसरन् सह पित्तेन धातून् मलांश्च दूषयन् विशोषयति ; तद्द्विजाना मसम्भव एवेति ।

भवति चात्र—

हनुमूलगतो वायु र्दन्तदेशान् विशोषयेत् ।
यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति ततो द्विजाः ।

सञ्जातदशनस्य क्रमशः स्तन्यत्यागमुपदिशन्नाह—

अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत् स्तनात् ।

---

(१२) दन्तोद्भेदश्चेति । अधराश्च दन्ताः आदावेव जायन्ते तत श्चोत्तराः । विपर्य्यासेनोद्भेदनं दन्तेन सार्द्धं जननञ्च उत्पातभूतं मन्यते तथाच वृद्धे उक्तं—"सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग् यस्य चोत्तराः । कुर्व्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकञ्च" — ।

भीतिजनकं स्तनत्यागोपायमाह—

कुर्य्यादपस्तनं स्नेहसंक्रान्त्या स्तनलेपनैः ।
बीभत्सैर्यावकासेककृमिमच्छतदर्शनैः ।

अपस्तन्यस्य प्रीतिकरं भोज्यमाह—

पियालमज्जमधुकमधुलाजसितोपलैः ।
अपस्तन्यस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ।

सञ्जातदन्तायाऽपि सहसा नान्नं देयमित्याह—

चिरान्निषेवमानोऽन्नं बालो नातुर्य्य मश्नुते ।
भजेद् यथा यथाचान्नं स्तन्यंत्याज्यन्तथा तथा
पूर्व्वोक्तं भोजयेत् क्षीरमन्नञ्च लघु बृंहणम् ।

कुमारस्य दन्तपतनकालमाह—

यावन्मासस्य यो जात स्तावद्वर्षस्य स द्विजः ।
पतति प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्व्वस्य सम्भवः ।
इति दन्तोद्भेदविज्ञानीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ बालामयविज्ञानीयोनाम तृतीयोऽध्यायः ।

व्यापन्नस्तन्यस्य व्याधिजनकत्वमाह—

क्षीरं हि यथोक्तै दोषकोपनै राहारविहारै र्धात्र्या व्यापन्नं विविधामयोदयाय बालस्य कल्पते । (१३)

---

(१३) शारीरात्मजपानमूला इति शारीरव्याधिनिदानसूत्रं बालामयेष्वपि योजयितुमाह क्षीरं हीति ।

भवन्ति चात्र—

धात्र्यास्तु गुरुभि र्भोज्यै र्विषमै र्दोषलैस्तथा।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदूष्यति।
मिथ्याहारविहारिन्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः
दूषयन्ति पयस्तेन शारीरा व्याधयः शिशोः।
भवन्ति कुशलास्तांश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत्।

अष्टानां स्तन्यदोषाणां निदानसंप्राप्तिकर्म्माण्याह—

अजीर्णासात्म्यविषम-विरुद्धात्यर्थ-भोजनात्।
लवणाम्लकटुक्षार-प्रक्लिन्नानाञ्च सेवनात्।
मनःशरीरसन्तापादस्वप्नान्निशि चिन्तनात्।
प्राप्तवेगप्रतीघातादप्राप्तोदीरणेन च।
परमान्नं गुड़कृतं कृशरं दधि मत्स्यकम्।
अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च।
भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नान्मद्यस्याति-निषेवणात्।
अनायासादभिघातात् क्रोधाच्चातङ्ककर्शनैः।
दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य सिराःस्तन्यं प्रदूष्य तत्।
कुर्य्युरष्टविधं भूयो दोषास्तान् मे निबोधत।
वैरस्यं फेनसङ्घातं रौक्ष्यञ्चेत्यनिलात्मके।
पित्ताद्वैवर्ण्य-दौर्गन्ध्ये स्नेहपैच्छिल्यगौरवम्।
कफाद् भवति रुक्षाद्यैरनिलः स्वैः प्रकोपनैः।
क्रुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत्।

वातदुष्टं स्तन्यं यत् करोति तदाह—

विरसं वातसंसृष्टं कृशीभवति तत् पिवन् । (क)
न चास्य स्वदते क्षीरं कृच्छ्रेण स विवर्द्धते ।
तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोड़यन् ।
करोति फेनसङ्घातं तत् तु कृच्छ्रात् प्रवर्त्तते ।
तेन क्षामस्वरो बालो बद्धविण्मूत्रमारुतः ।
वातिकं शीर्षरोगं वाऽपीनसं वाधिगच्छति ।
पूर्व्ववत् कुपितः स्तन्ये स्नेहं शोषयतेऽनिलः ।
रूक्षं तत् पिवतो रौक्ष्याद् बलह्रासश्च जायते ।

पित्तदुष्टं स्तन्यं यत् करोति तदाह—

पित्तमुष्णादिभिः क्रुद्धं स्तन्याशयमभिप्लुतम् । (ख)
करोति स्तन्यवैवर्ण्यं नीलपीतसितादिकम् ।

(क) वातदुष्टं स्तन्यं विरसं फेनिलं रूक्षञ्च भवति । विरसं स्तन्यं कुमाराय न रोचते, तच्च पिबन् अकृशः कुमारः कृशो भवति, वयोचितां परिवृद्धिञ्च चिरेण लभते । फेनिलं स्तन्यं अल्पाल्पं स्रवति, तत् पिबतः कुमारस्य विण्मूत्रं चिरेण कृच्छ्रात् निर्गच्छति अपानवायुश्च न सम्यक् प्रवर्त्तते । कण्ठस्वरः क्षीणो भवति, वातजं शिरोरोगं अपीनसञ्च प्राप्नोति । अपीनस-लक्षणं यथा—"आनह्यते यस्य विधूप्यते च पापच्यते क्लिद्यति चापि नासा । नवेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु र्जुष्टं व्यवस्येत् तमपीनसेन" । तथाच चरके—"यो मस्तुलुङ्गाद् घनपीतपक्वां । कफं स्रवेद् गाढ़मपीनसः सः" ।

(ख) पित्तदुष्टं स्तन्यं विवर्णं दुर्गन्धि च भवति । स्विन्नः घर्म्माक्तः । स्तन्यं नाद्रियते, कामला द्विविधा कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च । तयोर्लक्षणञ्च

विवर्णगात्रः खिन्नः स्यात् तृष्णालु र्भिन्नविट् शिशुः ।
नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिनन्दति तत् स्तनम् ।
पूर्व्ववत् कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं क्षीरमृच्छति ।
पाण्डामय स्तत् पिबतः कामला वा भवेच्छिशोः ।

श्लेष्मदुष्टं स्तन्यं यत् करोति तदाह—

क्रुद्धो गुर्व्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियाः । (ग)
स्नेहान्वितत्वात् तत् क्षीर मतिस्निग्धं करोति तु ।

"तत्र कोष्ठाश्रितायान्तु कामलायां विशेषतः । तिलपिष्टनिभं वर्चस्तदा सृजति कामली । रुद्धमार्गं यदा पित्तं श्लेष्मणा कुपितेन हि । शाखास्थायाः कामलायाः शृणुष्व मे हेतुलक्षणम् । रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामैर्वेगनिग्रहैः । कफसंमूर्च्छितोवायुः स्थानात् पित्तं क्षिपेद् बहिः । हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः । भवेत् साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च । दौर्ब्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्त्ति हिक्काश्वासारुचिज्वरैः । क्रमेणाल्पेन सज्जेत पित्ते शाखासमाश्रिते ।" न केवलं पित्तदुष्टं स्तन्यमपितु पर्युषितं दुष्टाम्बुमिश्रितं नानारोगप्रभवं व्याधितायाः सूतवत्सायाः प्रष्टुवत्साया स्च गोर्दुग्धं यदा पिबति कुमार स्तदा तस्यापि एवम्विधा व्याधयो जायन्ते । विशेषतस्तु यकृतोवृद्धिः, पाण्डुवर्णता, विड्विबन्धः, श्वेतवर्चस्त्वं, पीतनेत्रमूत्रत्वं, दुग्धवमनं, उष्णगात्रत्वं, सदा मन्दज्वरः, वेलावसाने ज्वरवृद्धिः अहेतुकं रोदनं निरन्तरं, प्रतिश्यायः, अरुचिस्च । यदि वर्षत्रयाभ्यन्तरे स्यात् अपिच शोथो विड्भेदो नासिकादन्तवेष्टेभ्यस्च रुधिरागमो भवेत् तदा न सिध्यति । शुद्धमपि गोदुग्धं स्तन्यं वा यदा विहितात् परं पीयते तदा तदपि व्याधिकारणं भवति ।

(ग) श्लेष्मदुष्टं स्तन्यं अतिस्निग्धं, पिच्छिलं गुरु भवति । तत् पिबतः कुमारस्य छर्द्दि निद्रालस्यमूनवक्त्राक्षित्वादयो भवन्ति ।

छर्द्दनं कुन्थनं तेन लालालु र्जायते शिशुः।
नित्योपदिग्धैः स्रोतोभिर्निद्रालस्यसमन्वितः।
श्वासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः।
अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा।
लालालुः शूनवक्त्राक्षि र्जड़ः स्यात् तत् पिवन् शिशुः।
कफः क्षीराशयगतो गुरुत्वात् क्षीरगौरवम्।
धत्ते स्नेहान्वितं पीत्वा बालो हृद्रोगमृच्छति।
अन्यांश्च विविधान् रोगान् कुर्य्यात् क्षीरसमाश्रितान्।

महतां व्याधीन् बालेष्वप्यतिदिशन्नाह—

ज्वराद्याः व्याधयः सर्व्वे महतां ये पुरेरिताः
बालानामपि ते तद्वद् बोद्धव्या भिषगुत्तमैः।

बालनिष्ठान् रोगानाह—

बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च।
तालुकण्टकमुख्यांस्तानवधारय यत्नतः।

तालुकण्टक माह—

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकान् (घ)
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते।

(घ) स्वहेतुभिः क्रुद्धः कफः तालु-मांसे तालुकण्ठकान् कुरुते। तालुपातः तालुप्रदेशस्य निम्नता। स्तनद्वेष इति स्तनं न पिबति कृच्छ्रेण वा स्तनपानं। ग्रीवादुर्ब्बलता ग्रीवायाः शिरोधारणाक्षमता।

तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम् ।
तृड्क्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्ब्बलता वमिः ।

महापद्ममाह—

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः (ङ)
पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ।
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ।

कुकूणकमाह—

कुकूणकं क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि । (च)
जायते सरुजं नेत्रं कण्डुरं प्रस्रवेद् बहु ।
शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासाप्रघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं नचाप्युन्मीलनक्षमः ।

अहिपूतनमाह—

शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । (छ)
स्विन्ने वाऽस्नाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा ।

(ङ) शीर्षजः वस्तिजश्च । वस्ति मूत्राशयोपलक्षितोदेशः । शङ्खः कर्णसमीपः ललाटैकदेशः ।

(च) नेत्रे रुक् कण्डूः स्रावश्च जायते । प्रघर्षणं हस्ताभ्यां मर्द्दनं । नयनगोलकाकारवत् निमेषोन्मेषाश्रयं पटोलद्वयं 'वर्त्म' उच्यते ।

(छ) मलोपलेपात् स्वेदाद्वा मालिन्याद् गुदे कफरक्तजो व्रणोभवेत् । कुपितौ कफरक्तौ कण्डूं जनयतः ततः कण्डूयनात् स्फोटा जायन्ते । ताश्च एकीभूता घोरं व्रणं कुर्व्वन्ति । मातृकादोषः प्रष्टारु गुदकुन्दमनामिक मित्यस्य नामान्तरं ।

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटाः स्रावाश्च जायन्ते।

एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम्।

अजगल्लीमाह—

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका।

पारिगर्भिकमाह—

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि।

कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः।

युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम्।

स्तन्यातिपानेन परिगर्भिकलक्षण मजीर्णमाह—

अन्नेनोपहतं स्तन्यं पिबतो विहितात् परम्।

इमानेव गदान् कुर्य्यात् पारिगर्भिकलक्षणान्।

क्षीरालसकमाह—

यदा तु (ज) पुनर्धातुसन्निपातप्रकोपनान्यासेवते तदाऽस्यास्त्रयो मला युगपद् वक्षोऽभिप्रपन्नाः क्षीरवहाः रसायनीः समनुश्रित्य सङ्कीर्णलिङ्गंस्तन्यं मावहन्ति। तच्चेदमविज्ञानात् सततमप्रत्यवेक्षणात् प्रमादाद्वा मातुः कुमारः पिबति। ततः स तेन सलिलोपममच्छं विच्छिन्न मामं दुर्गन्धि

(ज) धातुरत्र वातादिः, सङ्कीर्णलिङ्गमिति वातादिसन्निपातलिङ्गं, शुद्ध्यपत्नबोऽसुस्राबः। महतां अलसकवदिदं बालानां क्षीरालसकम्।

नानावर्णवेदनं फेनिलमतिसार्य्यते । पीतश्वेतमूत्रताविष्टम्भ-तृष्णाज्वरच्छर्द्दिविजृम्भिकाशुष्कोद्गाराक्षिभ्रमाङ्गभङ्गविक्षेप-कूजनघ्राणाक्षिमुखपाकदृष्ट्युपप्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवन्ति । तं क्षीरालसकमत्ययं चाचक्षते ।

दन्तोद्भेदमूलान् रोगानाह—

दन्तोद्भेदश्च सर्व्वरोगायतनम् । विशेषेण तन्मूला ज्वरशिरोऽभितापतृष्णाभ्रमाभिष्यन्दकुकूणकपोथकीवमथु-कासश्वासातिसारविसर्पाः ।

अन्यच्च—

दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्व्वेषामपि कारणम् ।
विशेषाज्ज्वर-विड्भेद-कासच्छर्द्दि-शिरोरुजाम् ।

शिशोररोचकादीनां निदानसंप्राप्ती आह—

सुत्यन्हः स्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्य-सेविनः
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ।
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमुखेक्षणः

विनामविजृम्भिके आह—

असम्यक् कल्पनान्नाभेः स्याद्विनामो विजृम्भिका ।

उल्वकमाह—

गर्भाम्भसामवमनात् श्लेष्मणः कण्ठगस्य वा । (क)
सम्पर्कात् हृदये दुष्टो मार्गानावृणुते रसः ।
बद्धमुष्टिस्ततो मुह्येत् रोगैर्बालोऽभिभूयते ।
हृद्रोगाक्षेपकश्वासकासच्छर्दिज्वरादिभिः ।
उल्वकं सहजं व्याधि मल्वपूर्णञ्च तं वदेत् ।

दन्तशब्दमाह—

रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः सिराः
हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दान् करोत्यतः

पद्मारुजमाह—

दुष्टमन्नादिभिर्मातुः स्तन्यं संपिबतः शिशोः
यदा प्रकुपितं पित्तं गुदं समभिधावति ।
तदा संजायते तत्र जलौकोदरसन्निभः ।
व्रणः सदाहो व्यक्तोष्मा तदास्य स्याज्ज्वरः परः ।
हरितं पीतकं वापि वर्चस्तेन भवेद्ध्रुवम् ।
व्रणः पद्मारुजो नाम व्याधिःपरमदारुणः ।

(क) गर्भाम्भसामिति । "गर्भाम्भः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः" इति गर्भाम्भःवमनविधिरुपदिष्टस्तस्याकरणात् । जातस्य कुमारस्य कण्ठगतश्लेष्मापनयनमप्युपदिष्टं, यथा—"अथ जातस्य उल्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य ।" एतदकरणाच्च उल्वकं जायते । उल्वकं 'लवुका' इति नाम्ना ख्यातोबालामयविशेषः । रोगैर्वक्ष्यमाणैः हृद्रोगादिभिः । केचित् दन्तशब्दं सञ्जातक्रिमिलक्षणमाहुः ।

व्याधिस्वरूपं प्रतिपादयितुमज्ञानां बालानां रोगज्ञानोपायमाह—

अङ्गप्रत्यङ्गदेशेतु रुजा यत्रास्य जायते । (ख)
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति ।
निमीलिताक्षो मूर्द्धस्थे शिरो रोगे न धारयेत् ।
वस्तिस्थे मूत्रसङ्गार्त्तो रुजा तृष्यति मूर्च्छति ।
विण्मूत्रसङ्ग-वैवर्ण्यच्छर्द्याध्मानान्त्रकूजनैः ।
कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्व्वत्रस्थांश्च रोदनैः ।

इति बालामय-विज्ञानीयोनाम तृतीयोऽध्यायः ।

ग्रहार्त्तलक्षणवर्णनीयोनाम चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रायः पर्व्वसु गृह्णन्ति ग्रहाश्छिद्रप्रहारिणः (१)
अविशन्तश्च लक्ष्यन्ते केवलं शास्त्रचक्षुषा ।
शुद्धेन देहं बालानां ग्रहगन्धर्व्वयोषिताम्

(ख) अङ्गप्रत्यङ्गदेशइति । अङ्गं मुखादि प्रत्यङ्गं चक्षुकर्णादि । यत् अङ्गं प्रत्यङ्गं वा शिशुर्वारम्वारं स्वयं स्पृशति तत्र रुजं विद्यात् । यस्मिन्नङ्गे प्रत्यङ्गे वाऽपरेण स्पृश्यमाने शिशुःक्रन्दति तत्रापि रुजं विद्यात् । अनुक्तरोगाधिष्ठानविज्ञानार्थमाह सर्व्वत्रस्थांश्चेति ।

(१) आदौ ग्रहोत्पत्तिकथा लिख्यते—पुरा कार्त्तिकेयस्य रक्षार्थं महादेवेन स्कन्दो, विशाखो, नैगमेषः, श्वग्रहः, पितृग्रह इति पञ्च नरविग्रहाः, शकुनिः, पूतना, शीतपूतना, अन्धपूतना, मुखमण्डलिका, रेवती, शुष्करेवतीति सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहा निर्म्मिताः । सुश्रुते तु "स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दा-

ग्रहाणां व्याधिकारणत्वे प्रमाणमाह—

आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये ।
लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥

सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमाह—

तेषां ग्रहिष्यतां रूपं प्रततं रोदनं ज्वरः । (२)
सामान्यरूपमुत्त्रासजृम्भाभ्रूत्क्षेपदीनताः
फेनस्रावोर्द्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदंशप्रजागराः
रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात् परितः स्वधात्राङ्गविलेखनम् ।

पस्मारः एव च । शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना । पूतना शीतनामा च तथैव मुखमण्डिका । नवमो नैगमेषश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः”। इति नवग्रहा एवोक्ताः। कथं ते निरपराधं बालं गृह्णन्ति अत आह छिद्रप्रहारिण इति । के ते छिद्रा अत्रार्थे सुश्रुतोक्तिर्यथा—तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति । कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च । ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा । निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु । गृहेषु तेषु ये बाला स्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः । तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजाचैव भविष्यति । एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः । ग्रहोपसृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः ।

(२) सुश्रुते तु सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणे त्वेतदु अधिकं पठ्यते—नष्टसंज्ञः, ऊर्द्धं निरीक्ष्यते, भिन्नामवर्चा, निशि जागर्त्ति, दुर्बलः, मत्स्यछुछुन्दरमत्कुणगन्धश्चेति ।

स्कन्दार्त्तस्य लक्षणमाह—

तत्रैकनयनस्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः (ञ)
हतैकपक्षः स्तब्धाङ्गः सस्वेदः नतकन्धरः
दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरम् ।
वक्रवक्त्रः वमन् लालां भृशमूर्द्धं निरीक्षते ।
वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकृच्छिशुः
चलितैकाक्षिगण्डभ्रूः सरक्तोभयलोचनः
स्कन्दार्त्तस्तेन वैकल्यं मरणं वा भवेद्ध्रुवम्

स्कन्दापस्मारार्त्तस्य लक्षणमाह—

संज्ञानाशो मुहुः केशलुञ्चनं कन्धरानतिः (क)
विनम्य जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्त्तनम् ।
स्तनखजिह्वासन्दंशसंरम्भज्वरजागराः
पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ।

(ञ) तत्रैकेति । एकस्मात् नयनात् अश्रुस्रावो भवति । शिर इति वारम्वारं मस्तकं लोठयते, हतैकपक्ष इति पक्षैकवधो नाम वातव्याधिग्रस्त इत्यर्थः । नतकन्धरः नतग्रीवः । दन्तखादी दन्तैरन्यं दशतीत्यर्थः उद्विग्न अश्चलचित्तः । बद्धमुष्टीति । बद्धविट् बद्धमुष्टि श्च भवति । एकाक्षिगण्डभ्रूस्पन्दनं भवति । सुश्रुते तु ऊनाक्षः क्षतजसृग्गन्धिक इत्यपि पठ्यते । क्षतजगन्धिक ईषद्रक्तगन्धिकः ।

(क) संज्ञानाश इत्यादि । संज्ञानाशोमुहुरिति निःसंज्ञोभवति पुनः ससंज्ञो भवेत् । केशलुञ्चनं हस्ताभ्यां केशाकर्षणं उत्पाटनञ्चा । विनम्येति । जम्भासमये विनमतीत्यर्थः । स्तनेति । मातुर्धात्र्या वा स्तनं स्वञ्च जिह्वाञ्च दशति । संरम्भः कोपः । कुमारो पूयशोणितगन्धिर्भवति ।

नैगमेयग्रहजुष्टस्य लक्षणमाह—

आध्मानं पाणिपादस्य स्पन्दनं फेननिर्वमः (ख)
तृष्णा मुष्टिबन्धातिसारस्वरदैन्य-विवर्णताः ।
कूजनं स्तननं छर्द्दिकासहिध्माप्रजागराः
ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भवस्ताभगन्धताः
ऊर्द्धं निरीक्ष्य हसनं मध्ये विनमनं ज्वरः ।
मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेयग्रहाकृतिः

श्वग्रहजुष्टस्य लक्षणमाह—

कम्पो हृषितरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् (ग)
बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तः कण्ठकूजनम् ।
धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं श्वानवच्छुनि

(ख) स्पन्दनं चालनं। फेननिर्वमः फेनं वमति। स्वरदैन्यं स्वरेणैव कुमारस्य दीनता सूच्यते। विवर्णता गात्रस्येति शेषः। कूजनं अव्यक्तशब्दोच्चारणं। स्तननं कण्ठघुर्घुरकं। छर्द्दिर्वमनं। हिध्मा हिक्का। सङ्कोचस्तम्भवस्ताभगन्धताः अङ्गस्येति शेषः, वस्तगन्धिता छागगन्धत्वं। मध्ये विनमनमिति मध्यदेशस्यानतिः। एकनेत्रशोफ एकचक्षुषः स्फीतिः।

(ग) हृषितरोमत्वमिति कुमारोहृष्टरोमा भवति। स्वेदो घर्म्मनिर्गमः चक्षुर्निमीलनमिति चक्षुषी निमील्य तिष्ठति नतु उन्मीलनं करोति। बहिरायामनं वातव्याधिपठितं। जिह्वादंशइति स्वकीयेन दन्तेनेति शेषः। धावनमिति धावितुमुपक्रमते। विट्सगन्धत्वं पुरीषगन्धित्वं श्वानवत् क्रोशनं कुक्कुरवत् उच्चैः शब्दं करोति।

पितृग्रहाभिजुष्टस्य लक्षणमाह —

रोमहर्षो मुहुस्त्रासः सहसा रोदनं ज्वरः (घ)
कासातीसारवमथुजृम्भातृट्शवगन्धिताः
अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तम्भविवर्णताः
मुष्टिबन्धः स्रुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ।

शकुनिग्रहाभिजुष्टस्य लक्षणमाह—

स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणाः (ङ)
स्फोटाः सदाहरुक्पाकाः सन्धिषु स्युः पुनः पुनः
निश्यह्नि प्रविलीयन्ते पाकोवक्त्रे गुदेऽपिवा
भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।

पूतनाग्रहाभिजुष्टस्य लक्षणमाह—

पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः । (च)
हिध्माऽऽध्मानं शकृद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः
स्रस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धिता ।

(घ) मुहुस्त्रासः वारम्वारं त्रस्यति । सहसेति कारणं विना । वमथुर्वमनं । शवगन्धिता गात्रस्येति शेषः । अङ्गेष्विति अङ्गशब्दस्याक्षेपादिभिः सम्बन्धः । स्रुतिरिति अश्रुस्रावः ।

(ङ) स्रस्ताङ्गत्वमिति शिथिलगात्रत्वम् । दाहरुक्पाकान्विताः स्फोटाः सन्धिषु पुनः पुनः निशि दृश्यन्ते दिवसे प्रविलीयन्ते । शकुनिगन्धत्वं विहगगन्धत्वं ।

(च) शकृद्भेदः मलस्रावः । मूत्रनिग्रहः मूत्ररोधः ।

शीतपूतनाजुष्टस्य लक्षणमाह—

शीतपूतनया कम्पः रोदनं तिर्य्यगीक्षणम् (छ)
तृष्णान्त:कूजातिसारौ वसावद्विस्रगन्धिता।
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्व मुष्णत्वमपरस्य च।

अन्धपूतनाजुष्टस्य लक्षणमाह—

अन्धपूतनया छर्द्दिर्ज्वरकासोऽल्पनिद्रता। (ज)
वर्च्चसोभेदवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यान्यङ्गशोषणम्
दृष्टिसादोऽक्षिरुक् कण्डुपोथकीजन्म शूनता
हिध्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्य स्वरतीक्ष्णता:
वेपथुर्मत्स्यगन्धत्वमथवासाम्लगन्धिता

मुखमण्डिताजुष्टस्य लक्षणमाह—

मुखमण्डितया पाणिपादास्यरमणीयता (झ)

(छ) तीर्यगीक्षणं वक्रदृष्टिः। वसावद्यामगन्धित्वं गात्रस्येतिशेषः पार्श्वस्येत्यादि। कुमारस्य शरीरैक-पार्श्वं शीतं पार्श्वञ्चापर मुष्णम्।

(ज) वैवर्ण्यं दौर्गन्ध्यञ्चाङ्गस्येति शेषः। दृष्टिसादो दृष्टिदौर्बल्यं। अक्षिरुक् नयनवेदना। पोथकी बालानां नेत्रवर्त्मरोगविशेषः तल्लक्षणञ्च—"कण्डूस्रावान्विता गुर्व्वी रक्तसर्षपसन्निभाः। पिड़काश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः।" शूनता शोथयुक्तत्वमङ्गानामितिशेषः। मत्स्यगन्धित्वमम्लगन्धित्वञ्च गात्रस्येतिशेषः।

(झ) पाणिपादमुखस्य रमणीयता व्याधिप्रभावादेव। सिराभिरिति कृष्णवर्णाः सिरा उदरे दृश्यन्ते। अरोचकइति। सुश्रुते तु बह्वाशीति-पठ्यते। अङ्गग्लपनं अङ्गमालिन्यं।

सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः
अरोचकोऽङ्गग्लपनं गोमूत्रसमगन्धता ।

रेवतीजुष्टस्य लक्षणमाह—

रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्द्दनम् (ञ)
कासहिक्काक्षिविक्षेपवक्त्रवक्रत्वरक्तता:
वस्तगन्धोज्वरः शोषः पुरीषं हरितं द्रवम् ।
जायते शुष्करेवत्यां क्रमात् सर्व्वाङ्गसंक्षयः ।

असाध्यलक्षण माह—

केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदैन्यं विवर्णता ।
नानावर्णपुरीषत्वमुदरे ग्रन्थयः सिराः ।
रोदनं गृध्रगन्धित्वं दीर्घकालानुवर्त्तनम् ।
उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शकृत्
जिह्वायां जिह्वता मध्ये श्यावतालुश्च तं त्यजेत्
भुञ्जानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते
तृष्णागृहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती
इति ग्रहार्त्तलक्षण-विज्ञानीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

(ञ) श्यावनीलत्वमङ्गस्येतिशेषः। कर्णनासाक्षिमर्द्दनं स्वहस्ताभ्यामितिशेषः। विक्षेप इतस्ततः प्रेरणं। वक्त्रवक्रत्वरक्तता इति वक्त्रस्यैव वक्रत्वं रक्तत्वञ्च।

मातृकानुष्टलक्षण-विज्ञानीयोनाम पञ्चमोऽध्यायः।

प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा गृह्णाति नन्दा नाम मातृका। तया गृहीमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। अशुभं शब्दं मुञ्चति। आतुकारश्च करोति। स्तन्यं न गृह्णाति।

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मातृका तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। चक्षुरुन्मीलयति। गात्रमुद्वेजयति। न शेते। क्रन्दति स्तन्यं न गृह्णाति। आतुकारश्च करोति।

तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्र मुद्वेजयति। स्तन्यं न गृह्णाति। मुष्टिं बध्नाति, क्रन्दति, ऊर्द्ध्वं निरीक्षति।

चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे वा गृह्णाति मुखमुण्डिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। ग्रीवां नमयति। चक्षुरुन्मीलयति। स्तन्यं न गृह्णाति, रोदिति स्वपिति, मुष्टिं बध्नाति।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्र मुद्वेजयति, स्तन्यं न गृह्णाति, मुष्टिञ्च बध्नाति।

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रभेदं दर्शयति। मुष्टिं बध्नाति। दिवारात्रावुत्थानं (मलोत्सर्गः) भवति। ऊर्द्धं निरीक्षते।

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शुष्करेवती नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्र मुद्वेजयति। मुष्टिं बध्नाति, रोदिति।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति अर्य्यका नाम मातृका। गृध्रगन्धः पूतिगन्धश्च जायते। आहारं न गृह्णाति। गात्रमुद्वेजयति।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सूतिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। नित्यं छर्द्दयति। गात्रभेदं दर्शयति। मुष्टिं बध्नाति। अतितरा निद्रा स्यात्।

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निर्ऋता नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्र मुद्वेजयति। आत्कारं करोति। रोदिति, बध्नाति मूत्रं पुरीषञ्च।

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति पिलि-पिच्छिका नाम मातृका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं

भवति ज्वरः। आहारं न गृह्णाति। ऊर्द्ध्वदृष्टिर्भवति। गात्रभङ्ग आर्त्तकारश्च भवति।

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कामुका नाम मातृका तया गृहीतमात्रस्यादौ ज्वरो जायते। विहस्य वादयति, अङ्गुल्या तर्जयति, गृह्णाति, क्रामति, निःश्वसिति, मुहुर्मुहुश्छर्द्दयति, आहारं न करोति।

इति मातृकाजुष्टलक्षण-विज्ञानीयोनाम पञ्चमोऽध्यायः।

अथ बालामयप्रतिषेधोनाम षष्ठोऽध्यायः।

वयोभेदेन बालानां भेषजदानपानविधि माह—

मृदुच्छेदनीयमौषधं मात्रया क्षीरपस्य क्षीरसर्पिषा धात्र्याश्च विदध्यात्। क्षीरान्नादस्यात्मनि धात्र्याश्च। अन्नादस्य कषायादीनात्मन्येव न धात्र्याः।

ज्वरे विशेष माह—

एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्त-कफज्वरे।
स्तन्यपायाऽहितं सर्पि रितराभ्यां यथार्थतः॥

अपिच—

क्षीरपस्यौषधं धात्र्याः क्षीरान्नादस्य चोभयोः।
अन्नादे वा शिशौ देयं भेषजं भिषजा सदा॥

मात्रया लङ्घयेद्धात्रीं शिशोर्नेष्टं विशोधनम् ।
सर्व्वं निवार्य्यते बाले स्तन्यन्तु न निवार्य्यते ॥
निवृत्तिर्वमनादीनां मृदुतां परतन्त्रताम् ।
वाक्चेष्टयोरसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
भेजश्चाल्पमात्रन्तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ।
मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ।
प्रयोजयेद् भिषग्बाले मतिमानप्रमादतः ।
अत्यर्थस्निग्ध-रूक्षोष्ण मम्लं कटु विपाकि च ।
गुरु चौषधपानान्न मेतद् बालेषु गर्हितम् ।
विरेकवस्तिवमनान्यृते कुर्य्याच्च नात्ययात् ।

विरेचकानि.... वमनादि दें।

प्रकारान्तरेणौषधोपयोग माह—

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्कराः
तेषु तत् कल्कसंलिप्तौ पाययेत शिशुं स्तनौ ।

वयोभेदेन बालानां भेषजमात्रामाह—

जन्मनः प्रभृतिः मासं यावत् विड़ङ्गफलमात्रम्, मासादूर्द्धं क्षीरपाय अङ्गुलिपर्व्वद्वयग्रहसंमिता मौषधमात्रां विदध्यात् । बेर कोलास्थिसंमितां कल्कमात्रां क्षीरान्नदाय ; कोलसंमितामन्नादायेति ।

अथ स्तन्यदोष-चिकित्सा ।

विरसस्य स्तन्यस्य शोधनोपाय माह—

प्रपिबेद् विरसक्षीरा द्राक्षामधुकसारिवाम् । (१)
श्लक्ष्णपिष्टां पयस्याञ्च समालोड्य सुखाम्बुना ।
पञ्चकोलकुलत्थैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ।
शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुह्यात् तथा स्तन्यं विशुध्यति ।

फेनिलस्य स्तन्यस्य शोधनोपाय माह—

फेनसङ्घातवत् क्षीरं यस्यास्तां पाययेत् च ।
पाठानागरशार्ङ्गेष्टामूर्व्वाः पिष्टाः सुखाम्बुना । (२)
अञ्जनं तगरं दारु विल्वमूलं प्रियङ्गवः ।
स्तनयोः पूर्व्ववत् कार्य्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ।

रूक्षस्य स्तन्यस्य शोधनोपाय माह—

षड्विरेकाश्रितीयोक्तै रौषधैस्तन्यशोधनैः । (३)
रूक्षक्षीरा पिवेत् क्षीरं तैर्व्वा सिद्धं घृतं पिवेत् ।

---

(१) मधुकं मधुयष्टि, सारिवा अनन्तमूलं, सुखाम्बुना उष्णोदकेन । पञ्चकोलं यथा—पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् । निर्दुह्यादिति पीड़नेन दुग्धं निःसारयेत् ।

(२) पाठा आकनादि, शार्ङ्गेष्टा काकमाची, मूर्व्वा सूचीमुखी, अञ्जनं रसाञ्जनं, तगराभावे कुष्ठं, दारु देवदारु, प्रियङ्गुः 'काउन' इतिप्रसिद्धः प्रियङ्गुनाम वणिकद्रव्यम्वा ।

(३) स्तन्यशोधनानि यथा—पाठामहौषधसुरदारुमुस्तमूर्व्वागुड़ूचीवत्समकफलकिराततिक्तकटुरोहिणीसारिवा इति । पाठादीनां क्षीरपरिभाषानुसारेन क्षतं क्वाथं, पाठादीनां क्वाथेन पक्कं वा घृतं पिवेत् ।

विवर्णस्य स्तन्यस्य शोधनोपाय माह—

यष्टिमधुकमृद्वीकापयस्याः सिन्दुवारिका। (४)
शीताम्बुना पिबेत् कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम्।
द्राक्षामधुककल्केन स्तनौ वास्याः प्रलेपयेत्।
प्रक्षाल्य वारिणा चैव निर्दुह्यात् तौ पुनः पुनः।

स्तन्यस्य दौर्गन्ध्यनाशोपाय माह—

विषाणिकाजशृङ्गौ च त्रिफलां रजनीं वचाम्। (५)
पिबेत् क्षीराम्बुणा पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशनम्।
लिह्याद् वाप्यभयाचूर्णं सव्योषं माक्षिकाप्लुतम्।
क्षीरदौर्गन्ध्यनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा।
सारिवोशीरमञ्जिष्ठाश्लेष्मातकसचन्दनैः।
पत्राम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत्।

ताम्रावभासं पयः प्रियङ्गु-मुस्तशावरलोध्रैः शोधयेत्। (६) अम्लानुरसं पयः द्राक्षामधुकपयस्याश्रीप-

(४) मृद्वीका 'किसमिस,' पयस्या क्षीरकाकोलि, सिन्दुवारिका 'निसिन्दा'।

(५) विषाणिका काकोली, अजशृङ्गी कर्कटशृङ्गी, रजनी हरिद्रा। क्षीराम्बुनेति दुग्धमिश्रितेन जलेन। व्योषं त्रिकटु, माक्षिकं मधु। सारिवा अनन्तमूलं, उशीरं वीरणमूलं, श्लेष्मातकः बहुवारः 'लसोड़ा' इति हिन्दीभाषा नाम। चन्दनमत्र श्वेतचन्दनम्। पत्रं तेजपत्रं, अम्बु वालकं।

(६) प्रियङ्गु वणिक्द्रव्यं, शावरलोध्र श्वेतलोध्रः। मधूकं मधूकं पुष्पं मौयाफूल इति भाषा नाम। पयस्या क्षीरकाकोली, श्रीपर्णी गम्भारी

र्णीभिः। कटुकानुरसं पयः काकलीभ्यां बिदारीभ्यां मधुपर्ण्या च। उष्णं पयः चन्दनोत्पलकमलैः शोधयेत्।

स्निग्धस्य स्तन्यस्य शोधनोपाय माह—

स्निग्धक्षीरा दारुमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना।
पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात्।

पिच्छिलस्य स्तन्यस्य शोधनोपाय माह—

प्रपिवेत् पिच्छिलक्षीरा शार्ङ्गष्टामभयां वचाम्।
मुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः।
बिदारी बिल्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत्। (७)

गुरुनः स्तन्यस्य शोधनोपाय माह—

त्रायमाणामृतानिम्बपटोलत्रिफलाशृतम्। (८)
गुरुक्षीरा पिवेदेतत् स्तन्य-दोषविशुद्धये।
पृश्निपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत्।

तस्या स्त्वग् ग्राह्या। काकोलीभ्यामिति काकोल्या क्षीर-काकोल्या च। विदारीभ्यामिति विदारी-क्षीर विदारीभ्यां। मधुपर्णी गुडूची, उत्पलं तदभावे 'नीलसुन्दि'। एताः षट् क्वाथकल्पनाः।

(७) पीताः क्वाथकल्पनयेति शेषः। विदारी भूमिकुष्माण्डइति-प्रसिद्धः। बिल्वं बालबिल्वफलपेषिका, मधुकं यष्टिमधु।

(८) त्रायमाणा गुर्ज्जरप्रसिद्धा, अमृतागुडूची, निम्बः प्रसिद्ध स्तस्य त्वक, पटोलं तिक्तपटोलं तस्य नाड्गिर्ग्राह्या। पृश्निपर्णी 'चाकुले' इति प्रसिद्धः।

क्षीरालसक-चिकित्सा माह—

तत्र धात्रीं बालञ्च पूर्व्वमेवाशु वामयेत् ।

विहितसंसर्गयोश्च मुस्तपाठाऽतिविषाककुभकटुकानाम्(९) क्वाथं पानाय दद्यात् । भूनिम्बामृताकुटजफलसारिवानां वा । अनुबन्धे च यथाव्याधि प्रतिकुर्व्वीत ।

अथ दन्तोद्भेदजनकाः योगाः ।

दन्तपालीं समधुना चूर्णेण प्रतिसारयेत् । (१०)

पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।

लाव-तित्तिरवल्लूररजः पुष्परसाप्लुतम् ।

द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।

वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाघनैः । (११)

मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

(९) ककुभः अर्ज्जुनः । भूनिम्बः चिरता इति प्रसिद्धः कुटजफल मिन्द्रयवः ।

(१०) चिरयति दन्तोद्भेदे शिशोर्माढ़ीं पिप्पल्याश्चूर्णेन समधुना घर्षयेत्, धातकीपुष्पामलककृतेन चूर्णेन वा । लावः स्थलचरपक्षिविशेषः 'बटेर' इतिभाषानाम, तित्तिरोद्विविधः कृष्णगौरभेदेन तयोःकृष्ण तित्तिरिरिति गौरः कपिञ्जल इति कथ्यते । कृष्णतित्तिरस्याभावे वलाकामांसं ग्राह्यम् समगुणत्वात् । वल्लूरं सामान्येन शुष्कमांसं शूकरमांसं वा । लावादीनां मांसं शुष्कीकृत्य सञ्चूर्ण्य च मधुना शिशुं लेहयेत् ।

(११) द्विबृहतीति क्षुद्रफला बृहत्फला च बृहती । कण्टकारी बृहती वा । घनं मुस्तकम् । मधुरैश्चेति । मधुरवर्गोक्तानां (सौश्रुत सू: ४२ अ:) द्रव्यानां कल्कीकृतानां ग्रहणं । सिद्धं फलप्रदम् ।

सामान्यतो दन्तोद्भवोद्भवानां रोगानां चिकित्सामाह —

समङ्गाधातकीलोध्र-कुटन्नटबलाह्वयैः (१२)
महासहाक्षुद्रसहा-क्षुद्रविल्वशलाटुभिः
सकार्पासीफलैः स्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।
क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ।
विविधानामयानेतद् वृद्धकाश्यपनिर्म्मितम् ।
दन्तोद्भवेषु रोगेषु न वालमतियन्त्रयेत् ।
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।

वातज्वर-चिकित्सामाह —

भद्रदारु घनं यष्टी समङ्गा ससितोपला (१३)
वातज्वरपरीताङ्गः पिवेदन्तुरुपानकम् ।

पित्तज्वर-चिकित्सामाह —

लाजनीलोत्पलकणामधुराञ्जनशर्करम् । (१४)
पित्तज्वरमतीसारं मधुलीढं निवर्त्तयेत् ॥

---

(१२) समङ्गा वराहक्रान्ता, कुटन्नटः नागरमुस्तकं । वला श्वेतपुष्पा 'वेड़ेला' इति ख्यातः । महासहा माषपर्णी, क्षुद्रसहा मुद्गपर्णी । क्षुद्रः रक्तपुनर्नवा । विल्वशलाटुः शुष्कीकृता वालविल्वपेषिका । समङ्गादिभिः क्वाथ्यैः सामान्यविधिना क्वाथः करणीयः । मस्तुक्षीर-युतमिति प्रत्येकं घृतसमं । उक्तं दधि द्विगुणवारियुतन्तु मस्तु, अम्लादियोगेन नष्टीकृतस्य दुग्धस्य द्रवांशो मस्तु इति केचित् ।

(१३) भद्रदारुः देवदारुः, घनं मुस्तकम्, यष्टी मधुयष्टिः, समङ्गा वराहक्रान्ता, सितोपला मिछरीति ख्याता ।

(१४) नीलोत्पलाभावे नीलशुण्डिः । कणा पिप्पली, मधुरा काकोली,

श्लेष्मज्वर-चिकित्सामाह—

सविल्वकुष्ठवरुणरेणुकामिशिभिः कृतः।
श्लेष्मज्वरहितो लेपस्तैलमभ्यञ्जनं च तैः।

सर्व्वज्वर-चिकित्सामाह—

भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः। (१५)
क्वाथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः।

अतिसारान्वितस्य ज्वरादिकस्य चिकित्सामाह—

हरिद्राद्वययष्ट्याह्वसिंहीशक्रयवैः कृतः। (१६)
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित्।
घनकृष्णारुणाशृङ्गीचूर्णं क्षौद्रेण संयुतम्।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कासश्वासवमीहरम्।
धातकीविल्वधन्याकलोध्रेन्द्रयववालकैः।
लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरातिसारवान्तिजित्।

अञ्जनं कृष्णपाषाणाकृति धातुद्रव्यं रसाञ्जनमिति ख्यातं। रेणुका क्षुद्र-वर्त्तुलाकृति वणिकद्रव्यं। मिशि मह्वरीतिख्यातः। स्लक्ष्णं सञ्चूर्ण्य मधुना शिशुं लेहयेत्। विल्वादिभिः पक्वं तैलमभ्यञ्जनार्थं देयमिति।

(१५) भद्रमुस्तं नागरमुस्तकं, अभया हरीतकी, निम्बस्य त्वक्, पटोलं तिक्तपटोलं तस्य प्रतानं, मधुकः मधुयष्टिः। कोष्णः ईषदुष्णः।

(१६) हरिद्राद्वयमिति हरिद्रा दारुहरिद्रा च। यष्ट्याह्वः मधुयष्टिः सिंही कण्टकारी, शक्रयव इन्द्रयवः। घनं मुस्तकं, कृष्णा पिप्पली, अरुणा 'आतइच' इतिप्रसिद्धः, शृङ्गी कर्कटशृङ्गी, वालकं वाला।

अतिसार-चिकित्सामाह—

बिल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् । (१७)
जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ।

समङ्गाधातकी-लोध्र-सारिवाभिः शृतं जलम् ।
दुर्द्धरेऽपि शिशोर्देयमतीसारे समाक्षिकम् ।

आमातीसार-चिकित्सामाह—

बिड़ङ्गान्यजमोदा च पिप्पलीतण्डुलानि च । (१८)
एषामालोड्य चूर्णानि सुखं तप्तेन वारिणा ।
आम प्रवृत्तेऽतिसारे कुमारं पाययेद् भिषक् ।

प्रवाहिका-चिकित्सामाह—

लाजासयष्टिमधुकं शर्करा क्षौद्रमेवच । (१९)
तण्डुलोदकसंयुक्तं क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ।

---

(१७) बिल्वं बालबिल्वपेषिका, धातकीपुष्पं, जलं बाला, गजपिप्पली चविकायाः फलं, क्वाथावलेहाविति क्वाथकल्पनया चूर्णेन च । समङ्गा वराहक्रान्ता, सारिवा अनन्तमूलं, माक्षिकं मधु ।

(१८) अजमोदा वन्ययमानी, पिप्पलीतण्डुलं पिप्पलीशस्यं, सुखं-तप्तेनेति ईषदुष्णेण ।

(१९) तण्डुलोदकनिर्म्माणविधिः—कण्डैःकृतमातपतण्डुलं पलमेकं चतुर्गुणे शीतोदके प्रहरमेकं संस्थाप्य मर्द्दयित्वा वस्त्रेण क्षानयित्वा च ग्राह्यं ।

रक्तप्रवाहिका-चिकित्सामाह—

लेहस्तैलसिताक्षौद्रतिलयष्ट्याह्वकल्कितः (२०)
बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तस्रावप्रवाहिकाम् ।
मूलत्वचं वत्सकस्य पलमेकं सुकुट्टितम् । (२१)
अष्टभागं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषितम् ।
अतिविषा च पाठा च जीरकं विल्वमेव च ।
आम्रास्थि शतपुष्पञ्च धातकी मुस्तकं तथा
जातीफलञ्च सञ्चूर्ण्य निक्षिपेत् तत्र यत्नतः ।
बालानामामशूलघ्नो रक्तस्रावं सुदारुणम् ।
अपि वैद्यशतैस्त्यक्तं जयेदेतन्न संशयः ।

ग्रहणी चिकित्सामाह—

सितजीरकसर्ज्जचूर्णं विल्वदलोत्थाम्बुमिश्रितं पीतम् (२२)

---

(२०). तैलं तिलतैलं, सिता इक्षुजाता शर्करा, क्षौद्रं मधु, तिलं कृष्णतिलं त्वचाहीनं, यष्टाह्वं मधुयष्टिकं, तिलमधुयष्टिकयोश्चूर्णं तैलादिभिर्लेह्यं ।

(२१ जलं पलाष्टकं पलद्वयावशिष्टं अवतार्य्य वस्त्रेन छानयित्वा पुनः पक्तव्यं । किञ्चिद्घनीभूते अवतार्य्य दार्व्व्या पुनः पुनः परिघट्य यदा पाणिसह्यो भवेत् तदा अतिविषादि जातिफलान्तानां तोलकचतुष्टयं मिलितं श्लक्ष्णचूर्णं देयम् ।

(२२) सितजीरकः शुभ्रजीरकः, सर्ज्जः धुना इति ख्यातः विल्वदलोत्थाम्बु विल्वपत्ररसः । गुड़सहित इति । द्वितीयोयोगः । महौषधं शुण्ठी, मरिचादीनां चूर्णं इक्षुगुड़मधुरीकृतेन तक्रेणालोड्य दातव्यं । शक्रमिन्द्रयवः, अम्बु वाला, मोचा शाल्मलीनिर्य्यासः मोचरस इति ख्यातः । अब्दो मुस्तकं । सिद्धमिति क्षीरपरिभाषयेति शेषः ।

हन्त्यामरक्तशूलं गुड़सहितः श्वेतसर्ज्जो वा
मरिचमहौषधकुटजं द्विगुणीकृतमुत्तरोत्तरं क्रमशः
गुड़तक्रयुक्तमेतद् ग्रहणीरोगं निहन्त्याशु।
विल्वशक्राम्बुमोचाब्दसिद्धमाजं पयः शिशोः
समांसरक्तां ग्रहणीं पीतं हन्यात् त्रिरात्रतः।
तद्वदजाक्षीरसमो जम्बुत्वगुद्भवो रसः।
चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिश्छागक्षीरसमे पचेत्। (२३)
कपित्थव्योषसिन्धूत्थसमङ्गोत्पलवालकैः।
सविल्वधातकीमोचैः सिद्धं सर्व्वातिसारनुत्
ग्रहणीं दुस्तरां हन्ति बालानान्तु विशेषतः।

कासश्वासचिकित्सामाह—

मुस्तकातिविषावासाकणाशृङ्गीरसं लिहेत्।
मधुना मुच्यते बालः कासैःपञ्चभिरुत्थितैः।
व्याघ्रीसुमनसं जातीकेशरैरवलेहिका।
मधुना चिरसञ्जातान् शिशोः कासान् व्यपोहति।
द्राक्षायासाभयाकृष्णाचूर्णं सक्षौद्रसर्पिषा।
लीढ़ं कासं निहन्त्याशु श्वासञ्च तमकन्तथा।

---

(२३) चाङ्गेरी आमरूलशाक इति प्रसिद्धः। चाङ्गेरीस्वरसछागक्षीरयोः प्रत्येकं घृतसमं। कपित्थस्य आमफलशस्यं, व्योषं त्रिकटु, सिन्धूजन्म सैन्धवलवणं, कपित्थादीनां मोचान्तानां कल्कः स्नेहचतुर्थांशः ग्राह्यः। कल्कस्तु स्नेहपादिक इति वचनात्।

पुष्करातिविषाशृङ्गीमागधीधन्वयासकम् ।
चूर्णितं मधुनालीढ़ं शिशूनां पञ्चकासनुत् ।

कासज्वर-चिकित्सामाह—

शृङ्गीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य
लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।
कासज्वरच्छर्द्दिभिरर्द्दितानां
समच्चिकाञ्चातिविषां तथैकाम् ।

शुष्ककास-चिकित्सामाह—

शुष्ककासे कुमारस्य धात्र्याः स्तन्यविशोधनम् । (२४)
माषसूपः प्रयोक्तव्यः सकृष्णो घृतभर्ज्जितः ।

दुग्धवमनस्य चिकित्सामाह—

आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थं सचौद्रं छर्द्दिनुद् भवेत् ।
पीतं पीतं वमेद् यस्तु स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्त्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् । (२५)

---

(२४) स्वरसस्याभावे चूर्णं ग्राह्यं । वासाया मूलं देयं, कणा पिप्पली, व्याघ्री सुमनसमिति कण्टकारीकुसुमं, जाति जातिफलं, केशरं जैत्रीति प्रसिद्धं । यासः दुरालभा, कृष्णा पिप्पली, पुष्कराभावे कुष्ठं, मागधी पिप्पली, धन्वयासकं मरुजाता दुरालभा ।

(२५) द्विवार्त्ताकीति क्षुद्रफला वृहत्फला च वृहती तयोःफलस्वरसं । पञ्चकोलन्तु पिप्पली, पिप्पलीमूलं चव्यं चित्रकं नागरञ्च ।

नाभिशोथ-चिकित्सामाह—

मृत्पिण्डेनाग्नितप्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा। (१)
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशाम्यति।

नाभिपाक-चिकित्सामाह—

नाभिपाके निशालोध्र-प्रियङ्गुमधुकैः शृतम्।
तैल मभ्यञ्जने शस्त मेभिर्वाप्यवचूर्णनम्। (२)
दग्धेन छागशकृता नाभिपाकेऽवचूर्णनम्। (३)
त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वापि कुर्य्याच्चन्दनरेणुना।

मुखपाक-चिकित्सामाह—

मुखपाकेतु वालानां साम्रसारमयोरजः। (४)
गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसाञ्जनम्।
अश्वथेत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम्।

---

(१) केशतृषशर्करादि-रहितेन मृदा पिण्डान् निर्म्माय तानातपे विशोष्य अग्नितप्तान् कृत्वा गोदुग्धेन सेचयेत्। वाष्पसदृशमद्भिस्तैः पिण्डैः सुखोष्णैः कुमारस्य नाभिं स्वेदयेत्।

(२) निशा हरिद्रा, एतेषां कल्कैः स्नेहपादमितैः पक्वं तिलतैलं प्रशस्त मभ्यङ्गार्थं। अवचूर्णनं एतेषां सूक्ष्मचूर्णेन नाभिपूरणम्।

(३) क्षीरिवृक्षा यथा—वटाश्वत्थोडुम्बरप्लक्षशिरीषाः, एतेषां त्वक्-चूर्णैः। चन्दनरेणुना श्वेतचन्दनचूर्णेन वस्त्रपूतेन नाभिपूरणं कर्त्तव्यम्।

(४) आम्रसारेति—आम्रस्य सारकाष्ठभवं चूर्णं, गौरिकं, धातुरसाञ्जनं, मधुना लेपनं कर्त्तव्यम्। अश्वथेति। अश्वत्थस्य त्वक् पत्रञ्च गृहीत्वा कुट्टयित्वा रौद्रे शुष्कीकृत्य चूर्णयित्वा च मधुना प्रलेपयेत्। दार्व्वीति। दार्व्वी दारुहरिद्रा; यष्टिः यष्टिमधु, अभया हरितकी, जाति चामेलीति

दार्व्वीयष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ।
सह जम्बीररसेन सुग्दलरसघर्षणं सद्यः ।
क्षतमुपहन्ति हि पाकं मुखजं बालस्य चाश्वेव ।

गुदपाक-चिकित्सामाह—

गुदपाकेतु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् । (५)
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ।
शङ्खयष्ट्यञ्जनैश्चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ।

स्तन्यपानविरते श्चिकित्सामाह—

गृह्णाति सूतिकागारे न स्तनं चेत् स्पृशेत् ततः । (६)
पथ्याधात्रीफलकणै जिह्वां सघृतमाक्षिकैः ।

रुदते त्रस्यते च यत् कार्य्यं तदाह—

पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृत-क्षौद्र-परिप्लुतम् ।
रुदते त्रस्यते चावलेहं दद्यात् सुखावहम् ।

भाषानाम, तस्याः पत्रं सर्व्वं मधुना पिष्ट्वा प्रलेपयेत् । सहजम्बीरेति ।—तुलसीपत्ररसः स्तोकं, स्नुक् स्नुही मनसा इति भाषानाम तस्याः पत्रस्वरसः बहु गृहीत्वा मिश्रनीयम् । ततः कार्पासतूलिकया मुहु र्लेपनम् ।

(५) रसाञ्जनमिति दार्व्वीक्वाथोद्भवं कृत्रिमं रसाञ्जनं 'रसोत्' इति प्रसिद्धम् । दग्धशङ्खचूर्णं स्तोकं मधुयष्टिरसाञ्जयोश्चूर्णं भूरि गृहीत्वा अवचूर्णनं कार्य्यम् ।

(६) कुमारः सूतिकागारस्थः स्तन्यं यदि न गृह्णाति तदा हरीतक्यामलकी-पिप्पली-चूर्णैर्घृतमधुयुक्तै स्तस्य जिह्वां घर्षयेत् स्तोकं लेहनार्थं दद्यादित्यर्थः । मधु तथा देयं यथा कटुत्व माच्छादितं भवेत् ।

आनाहवातशूलस्य चिकित्सामाह—

घृतेन सिन्धुविश्वैला-हिङ्गुभार्गीरजो लिहन्। (७)
आनाहं वातिकं शूलं हन्यात् तोयेन वा शिशुः।

मूत्रघातस्य चिकित्सामाह—

कणोषणासिता-क्षौद्र-सूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः। (८)
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः।

शोथचिकित्सामाह—

मुस्तं कुष्माण्डबीजानि भद्रदारु-कलिङ्गकान्।
पिष्ट्वा तोयेन संलिप्तं लेपोऽयं शोथहृच्छिशोः।

तालुकण्टक-चिकित्सामाह—

हरीतकीवचा कुष्ठं कल्कं माक्षिकसंयुतम्। (९)
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात्।

कुकूणकचिकित्सामाह—

फलत्रिकं लोध्र-पुनर्णवे च। (१०)
सशृङ्गवेरं बृहतीद्वयञ्च।

(७) सिन्धुः सैन्धवं विश्वं शुण्ठी, एला स्थूलैला, भार्गी बामुनहाटीति प्रसिद्धा। रजश्चूर्णं। घृतेन तोयेन वा।

(८) कणा पिप्पली, उषणा मरिचं, सिता शर्करा, क्षौद्रं मधु।

(९) हरितकीनां प्रत्येकं समं; मानानुक्ते एवं सर्वत्र। कल्कं स्तन्ययोगे दृषदि सुपिष्टं।

(१०) फलत्रिकं त्रिफला, द्वे पुनर्नवे रक्तश्वेतभेदेन। शृङ्गवेरं मार्द्रकं, बृहतीद्वयं ह्रस्वफला बृहत्फला च बृहती, क्षुद्रफला बृहती कण्टकारीचेति

आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णम् ।
कक्कूणके कार्य्य मुदाहरन्ति ।

अक्षिपूतनचिकित्सामाह—

तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः । (११)
सिद्धं शीतञ्च शीताम्बु युक्त मुत्तरपानकम् ।
सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्-क्काथ परिषेचितम् ।
कासीस-रोचनातुत्थमनोह्वालरसाञ्जनैः ।
लेपयेदम्लपिष्टैर्व्वा चूर्णितैर्व्वावचूर्णयेत् ।
सुश्लक्ष्णै रथवा यष्टीशङ्ख-सौवीरकाञ्जनैः ।
सारिवाशङ्खनाभिभ्या मसनस्य त्वचाऽथवा ।
रागकण्डूत्कटे कुर्य्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।

केचित । आलेपनं आर्द्रमहिषत्वक्तुल्यस्थूलं चक्षुषोर्वहि र्देयम् । सुखोष्ण मीषदुष्णं ।

(११) पित्तश्लेष्महरौषधैरिति पित्तश्लेष्मदुष्टस्तन्यशोधनार्थं यदुपदिष्टं तै रौषधैः सिद्धं शीतञ्च धात्र्याः पेयम् । अनु च शीताम्बु पेयम् । द्वितीय योगमाह सक्षौद्रेति । तार्क्ष्यशैलं रसाञ्जनं । परिषेचनमाह त्रिफलेति । त्रिफलायाः फलं बीजहीनं, वदरीप्लक्षयो स्त्वक्, प्लक्षः पाकुड़ इति प्रसिद्धः । एभिः क्काथैर्व्रणं सेचयेत् । कासीस हीकाकस इति प्रसिद्धः, रोचना गोरचना, तुत्थ 'तुतिया' इति ख्यातः, मनोह्वा मनःशिला, आलं हरितालं वंशपताख्यं, अम्लपिष्टै र्जम्बीररसपिष्टैः एभिर्लेपयेद् व्रणं । चूर्णितैर्व्वा एभिरवचूर्णयेत् । योगान्तरमाह सुश्लक्ष्णैरिति । यष्ट्यादिभि रवचूर्णयेत् सारिवाशङ्खनाभिभ्यामित्येकोयोगः । असनस्य 'पियाशाल' इति ख्यातस्य ।

उल्वक-चिकित्सामाह—

व्योषशिवोग्रारजनी-कल्कं स्तन्येन पीतमथ पयसा। १२
उल्वं निःशेषं कुरुते पटुतां बालस्य चात्यन्तम्।
तर्कुधोगुड़िकां तप्तां निर्वाप्य कटुतैलके।
तत् तैलं पानतो हन्ति बालानामुल्वमुद्धतम्।

नयनामयचिकित्सामाह—

पिष्टैश्छागेन पयसा दार्व्वीमुस्तकगैरिकैः। (१३)
बहिरालेपनं शस्तं शिशोर्नेत्रामयापहम्।

पारिगर्भिकचिकित्सामाह—

पारिगर्भिक-रोगेतु युज्यते वह्निदीपनम्। (१४)
पिप्पली-पिप्पलीमूल-कटुका-देवदारुभिः।
चारद्वय-विड़ाजाजी-बिल्वमध्याग्निदीप्यकैः।
दधि-सौवीरकसुरामण्डैश्च विपचेद् घृतम्।
हन्ति प्रयुक्तं तत्काले रोगान् पारिभवाश्रयान्॥

---

(१२) व्योषं त्रिकटु, शिवा हरीतकी, उग्रा यमानी, रजनी हरिद्रा, पयसा गोदुग्धेन। तर्कु 'टाकुया' इति भाषा।

(१३) दार्व्वी दारुहरिद्रा, बहिर्नेत्रयो रितिशेषः। आलेपक्रमस्तु प्रागुक्त एव।

(१४) पारिगर्भिके अग्निदीपनं भेषजं शस्तम्। अग्निवर्द्धकं घृतमाह पिप्पलीति। चारद्वयमिति सर्ज्जिका यवक्षारश्च। अजाजी कृष्णजीरकः, बिल्वमध्यं बिल्वपेषिका, अग्नि श्चित्रकोरक्तः, दीप्यकं यमानी। पिप्पल्यादीनां दीप्यकान्तानां कल्कः स्नेहपादिको ग्राह्यः।

क्षतविसर्प-विस्फोटज्वरचिकित्सामाह—

पटोलत्रिफलाऽरिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् । (१५)
क्षतविसर्पविस्फोटज्वराणां शान्तये शिशुः ।

सिध्मपामाविचर्चिका-चिकित्सामाह—

गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैः शिशोः । (१६)
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ।

मुखस्रावचिकित्सामाह—

सारिवातिललोध्राणां कषायोमधुकस्य च । (१७)
संस्राविनि मुखे शस्तो धावनार्थं शिशोः सदा ।

नालपातेप्युन्नतस्य नाभेश्चिकित्सामाह—

पञ्चमेऽह्नि पतेन्नालं लेपयेद् वा गुडाम्भसा । (१८)
सान्द्रेन भूमौ घृष्टेन नालपातेऽपि चोन्नताम् ।

---

(१५) अरिष्टं निम्बं अस्य त्वक् पत्रम्वा। शिशुरिति क्षीरान्नादो ऽन्नादो वा। क्षीरपोऽपि शिशुर्यदा केवलं गव्यमाजं वा दुग्धं मातृस्तन्यस्याप्रचुरतया गव्यमाज मपि दुग्धं सार्द्धं मातृस्तन्येन पिवति तदा स वालः क्षीरपोऽपि स्वयं क्वाथादिकं पिवेत् नतु तस्य माता धात्री वा।

(१६) गृहधूम "झुल" इति भाषा, राजिका सर्षपः।

(१७) सारिवा अनन्तमूलं, मधुकः मधुयष्टिः, कषायेनानेन मुख-धौतिः कार्य्या प्रतिदिनं प्रातः सायञ्च।

(१८) गुडाड्यं जलं गृहीत्वा भूमौ मेलयेत्, सान्द्रीभूते तेन नाभिं लेपयेत्।

विनाम-विजृम्भिकाया श्चिकित्सामाह—

असम्यक् कल्पनाभिः स्याद्विनामो विजृम्भिका।
वातपित्तहरं कर्म्म तत्रान्तर्वहिराचरेत्।

तृष्णाचिकित्सामाह—

दाड़िमस्य च वीजानि जीरकं नागकेशरम्।
चूर्णितं शर्कराक्षौद्रलीढं तृष्णानिवारणम्।

अतिक्षुधाया श्चिकित्सामाह—

अत्युद्रिक्तक्षुधं वालं परिभूतन्तु लेहयेत। (१९)
विदारीयवगोधूमकणाचूर्णं घृताप्लुतम्।
पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करम्।

मृत्तिकोद्भवानां रोगानां चिकित्सामाह—

पाठावेल्लहिरजनीमुस्तभार्गीपुनर्नवैः। (२०)
सविल्वत्र्यषणैः सर्पिर्वृश्चिकालीयुतैः शृतम्।
लिहानो मात्रया रोगै मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः।

पाण्डुरोगचिकित्सामाह—

पाण्डुरोगी शृतं सर्पिर्वराभृङ्गरसेन वा। (२१)

---

(१९) कणा पिप्पली, शृतशीते दुग्धे तस्याष्टमांशं मधुशर्करं दत्त्वा पश्चात् पेयम्।

(२०) पाठा आकनादि। वेल्लं विडङ्गं हिरजनीति हरिद्रा दारुहरिद्राच। त्र्यषणं त्रिकटु। वृश्चिकाली। 'विछाती' इति लोके पाठादीनां वृश्चिकान्तानां क्वाथः।

(२१) वरा त्रिफला तस्याः कल्कः घृतपादिकः, भृङ्गराज-स्वरसः घृतसमः। पाकः कार्य्यः।

अहितुण्डिकायाश्चिकित्सामाह—

सोमग्रहणे विधिवत् केकिशिखामूल मुद्धृतं बद्धम् । (क)
जघनेऽथ कन्धरायां क्षपयत्यहितुण्डिकां नियतम् ।
सप्तदलपुष्पमरिचं पिष्टं गोरोचनासहितम् ।
पीतं तद्वत्—।

अनामकस्य चिकित्सामाह—

तैलाक्तशिरस्तालुनि सप्तदलार्कस्नुहीभवं क्षीरम् । (ख)
दत्त्वा रजनीचूर्णं दत्ते नश्येदनामकाख्यः ।
तैलस्य भागमेकं मूत्रस्य द्वौ च निम्बदलरसस्य ।
गव्यंपयश्चतुर्गुणमेवं दत्त्वा पचेत्तैलं ।

(क) सोमग्रहणे सूर्य्यग्रहणकाले, विधिवदुद्धृतमिति शुचिना औषदुद्धरणमन्त्रोच्चारणपूर्व्वक सुत्पाटितमित्यर्थः। केकिशिखामूलं अपामार्गमूलं। जघने कट्यां, कन्धरायां ग्रीवायां। सप्तदल 'छातिम' इति भाषानाम अस्य पुष्पं, मरिचं, गोरचनाचेति समं। पिष्टं जलेनेति शेषः। तद्वदिति अहितुण्डिकां शमयतीत्यर्थः।

(ख) तैलाक्तशिरसः कुमारस्य तालुनि ब्रह्मरन्ध्रे सप्तदलस्य मनसायाश्च दुग्धं समं मिलित्वा तेन स्थूलतिलकाकारं कृत्वा तदुपरि च हरिद्राचूर्णं देयम् योगान्तरमाह तैलस्येति। गोमूत्रस्य निम्बपत्ररसस्य च पृथक् द्वौ भागौ। गव्यं दुग्धं चतुर्गुणं तैलस्य। योगान्तरमाह लेपयेच्चेति। स्फुटकं ज्योतिष्मती मलटाङ्गन इति हिन्दिभाषानाम तस्य पत्रं तद्रसेन गात्रमर्द्दनं। कज्जलमाह आर्कमिति अर्कस्य तूलकं, आविकरोमाणि मेषलोमानि केशराजरसभिक्तैः शुष्कै वस्त्रै र्वेष्टयित्वा तिलतैलाक्ता ज्वालयेत्। तच्छिखोपरि कांश्य-पात्रं धृत्वा पतितकज्जलेन चक्षुषोरञ्जनं कार्य्यम्।

तेनाभ्यङ्गः सततं रोगमनामकाख्य मपहरति ।
लेहयेच्च शुना वालं नवनीतेन लेपितम् ।
स्फुटकपत्रजरसेनोद्वर्त्तनञ्च तद्दिनम् ।
आर्कं तूलकमाविकरोमान्यादाय केशराजस्य
स्वरसेनाक्ते वस्त्रे कृत्वा वर्त्तिञ्च तैलाक्तम्
तज्जातकज्जललाञ्छितलोचनयुगलोऽप्यलङ्कृतोवालः ।
कष्टमनामकरोगं क्षपयति भूतादिकञ्चापि ।

कृशस्य चिकित्सामाह—

शिशुः शोषं शरीरस्य समितच्छागदुग्धभुक् । (ग)
यष्ट्याह्वपिप्पली-रोध्र-पद्मकोत्पलचन्दनैः ।
तालीशसारिवाभ्याञ्च साधितं शोथजिद् घृतम् ।
शृङ्गीमधूलिकाभार्गी पिप्पलीदेवदारुभिः ।
अश्वगन्धाद्विकाकोलीरास्नार्षभकजीवकैः ।

(ग) शर्करासहितं छागदुग्धं पीत्वा कुमारस्य पोषणं भवति। योगान्तरमाह यष्ट्याह्वेति। सारिवाभ्यामिति अनन्तमूल-श्यामालताभ्यां। एतेषां घृतचतुर्थभागैः कल्कैः पक्वं घृतम् पुष्टिकरं शिशोः। घृतान्तरमाह शृङ्गीति। मधूलिका मूर्व्वा। जीवकाभावे गुड़ूची, ऋषभकाभावे भूमिकुष्माण्डः। शूर्पपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च। एतेषां कल्कैः; शशकस्य मस्तकं त्वङ्निर्म्मुक्तं खण्डशःकृतं जलेनाष्टगुणेन क्वथितं पादावशिष्टं कार्य्यं तेन क्वाथेन च घृतं पक्वं परं पुष्टिकृत्। अपरमाह पादेति। पाद इति घृतचतुर्थभागः। दशगुण इति दुग्धं घृताद्दशगुणम्।

सूर्पपर्णीविड़ङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ।
शश्योत्तमाङ्गनिर्य्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत् परम् ।
पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिकृद्बलवर्द्धनम् ।
शिवा तामलकी मूर्व्वा शतपुष्पा निशाद्वयम् । (घ)
आत्मगुप्ता बला विल्वं देवपुष्पं शतावरी ।
मुरा मधुरिका मांसी विदारी विश्वभेषजम् ।
अनन्तामलकी श्यामा भार्गी कारिकणा कणा ।
चातुर्जातं चतुर्बीजं चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
मुषलीवाजिगन्धा च बीजं गोक्षुरसम्भवम् ।
सर्व्वाण्येतानि तुल्यानि द्राक्षा सर्व्वसमा मता ।
सिता द्राक्षासमा चैवेत्येतानि मधुना सह ।
संमर्द्य मोदकान् कृत्वा माषक-प्रमितान् भिषक्

(घ) शिवा हरितकी, तामलकी भूम्यामलकी, मूर्व्वा सूचीमुखी, निशाद्वयमिति हरिद्रा दारुहरिद्रा च। आत्मगुप्ता वानरीबीजं, देवपुष्पं लवङ्गं, मुरा मुरामांसी, मधुरिका मौरीति प्रसिद्धा, मांसी जटामांसी, विश्वभेषजम् शुण्ठी, अनन्ता अनन्तमूलं। श्यामा श्यामालता, कारिकणा जलपिप्पली, चातुर्जातं यथा—दारुचिनि, स्थूलैला, तेजपत्रं नागकेशरञ्च। चतुर्बीजं यथा—मेथिका, हालिम्, कृष्णजीरा यमानिका च। मूषली तालमूलीति लोके। बीजं गोक्षुरसम्भवमिति गोक्षुरस्य बीजं मतुक्षुपः, अन्यत् स्पष्टम्।

एकैकमेषां पयसा प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्।
परं वह्नि-करं मेध्यं पुष्टिकृद् बलवर्द्धनम्।

अष्टमङ्गलघृतम्।

वचाकुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च। (ङ)
शारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पली घृतमष्टकम्।
मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने।
दृढ़स्मृतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत्।

लाक्षादितैलम्।

लाक्षारससमं सिद्धं तैलं मस्तु चतुर्गुणम्। (च)
रास्नाचन्दन-कुष्ठाब्दवाजिगन्धा-निशायुगैः।
शताह्वदारुयष्ट्याह्वमूर्व्वातिक्ताहरेणुभिः।
बालानां ज्वररक्षोघ्न मभ्यङ्गाद् बलवर्णकृत्।

(ङ) ब्राह्मी बिर्मि इति लोके। सिद्धार्थकः श्वेतसर्षपः। वचादीनां पिप्पल्यन्तानां कल्कः। घृतचतुर्गुणेन जलेन पाकः।

(च) वस्त्रेण श्लथबद्धां लाक्षां गृहीत्वा दोलायन्त्रेण पाच्यम्। लाक्षारस स्तैलसमः। शताह्वः शलुफा इति लोके। तिक्ता कट्की, हरेणुः पर्पटकः। आदौ कल्कपाकः ततो लाक्षारसेन तदनु मस्तुना पाकः कार्य्यः। अनन्तरं शेषपाकः।

कुमारकल्याण-घृतम्।

शङ्खपुष्पी वचा ब्रह्मी कुष्ठं त्रिफलया सह। (क)
द्राक्षासशर्करा शुण्ठी जीवन्ती जीवकं बला।
शटी दुरालभा विल्वं दाड़िमं सुरसा स्थिरा
मुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैलागजपिप्पली
एषां कर्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्।
कषाये कण्ठकार्य्याश्च क्षीरे तस्मिंश्चतुर्गुणे
एतत् कुमारकल्याणं घृतरत्नं सुखप्रदम्।

इति बालामयप्रतिषेधोनाम षष्ठोऽध्यायः।

बालग्रहप्रतिषेधोनाम सप्तमोऽध्यायः।

स्कन्दग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह—

स्कन्दग्रहोपसृष्टानां कुमाराणां च शस्यते।
वातघ्नद्रुमपत्राणां निःक्वाथः परिषेचने।
तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम्।
देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु द्रुमेषु च।

(क) शङ्खपुष्पी तन्नाम्नैव प्रसिद्धा नतु डानकुनीति लोकप्रसिद्धा। दाड़िमस्य फलं, सुरसा तुलसी, स्थिरा शालपर्णी, पुष्करमूलाभावे कुष्ठं, जीवकाभावे गुड़ूची। कण्ठकारी क्वाथे घृताच्चतुर्गुणे गोदुग्धे च पाच्यं। अत्र दुग्धे चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पाकः कार्य्यः क्षीरमस्त्वारणालानां जलं विना पाकोपदेशाभावात्। एवं सर्व्वत्र।

सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पानमस्मै प्रयोजयेत् ॥
सर्षपाः सर्पनिर्म्मोको वचा काकादनी घृतम् ।
उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्युद्धूपनं शिशोः ।
सोमवल्लो मिन्द्रवल्लीं शमीं विल्वस्य कण्टकान् ।
मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत् ।

स्कन्दापस्मारजुष्टस्य चिकित्सामाह—

विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च योगणः
परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्धापस्मारशान्तये ।
सर्व्वगन्धविपक्वन्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा
विपक्तव्यं घृतञ्चापि पानीयं पयसान्वितम् ।
उत्सादनं वचाहिङ्गुयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ।
गृध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा घृतम् ।
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपिच ।
अनन्तां कुक्कुटीं विम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ॥

शकुनी-प्रतिषेधमाह—

शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता ।
वेतसाम्रकपित्थानां निःक्वाथः परिषेचने ।
कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः ।
मधुकोशीरह्रीवेरसारिवोत्पलपद्मकैः ।

रोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्टा गैरिकैः प्रदिहेच्छिशुं
व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि बिविधानि च।
स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत्।
शतावरी-मृगैर्व्वारुनागदन्तीनिर्दिग्धिकाः।
लक्ष्मणां सहदेवाञ्च वृहतीञ्चापि धारयेत्।
तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला
वलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना।
स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तच्चेह पूजितम्।

रेवतीप्रतिषेधमाह—

अश्वगन्धाजशृङ्गी च सारिवा सपुनर्नवा
सहे विदारी च तथा कषायाः सेचने हिताः
तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसेऽपिवा
धवाश्वकर्णककुभधातकी-तिन्दुकीषु च
काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पिरिष्यते।
कुलत्थाः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहाः सर्व्वगन्धिकाः
गृध्रोलूकपुरीषाणि यवा यबफली घृतम्।
सन्ध्ययो रुभयोः कार्य्यमेतद्धूपनं शिशोः।
वरुणारिष्टकमयं रुचकं सैन्दुकं तथा।
सततं धारयेच्चापि कृतं वा पीतजीविकम्।
शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं तथा।

वलिं निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना।
सङ्गमे च भिषक् स्नानं कुर्य्याद्धात्रीकुमारयोः।

पूतनाप्रतिषेधमाह—

कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने।
वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला
कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते।
हितं घृतं तुगाक्षीर्य्यां सिद्धं मधुरकेषु च।
कुष्ठतालीशखदिरं चन्दन-स्यन्दने तथा।
देवदारुवचाहिङ्गुकुष्ठं गिरिकदम्बकः।
एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा।
गन्धनाकुलिकुम्भीकामज्जानो वदरस्य च।
कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह।
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाश्च धारयेत्।

अन्धपूतनाप्रतिषेधमाह—

तिक्तद्रुमकषायाणां कार्य्यः क्वाथोऽवसेचने
सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला
तथा सर्ज्जरसेचैव तैलार्थमुपदिश्यते।
पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गोमधुरको मधु
शालपर्णी बृहत्यौ च घृतार्थ मुपदिश्यते।
सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वष्णोय शीतलैः।

पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्म सर्पत्वचन्तथा ।
जीर्णाञ्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपयोजयेत् ॥
कुक्कुटीं मर्कटीं शिम्बीं मनन्ताञ्चापि धारयेत् ।

शीतपूतना-प्रतिषेधमाह—

कपित्थं सुवहां विम्बीं तथाविल्वं प्रचीवलम् ।
नन्दीं भल्लातकीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् ।
वस्तमूत्रं गवां मूत्रं मुस्तञ्च सुरदारु च ।
कुष्ठञ्च सर्व्वगन्धाश्च तैलार्थमवचारयेत् ।
रोहिणीसर्ज्जखदिर-पलाशककुभत्वचः ।
निःक्वाथ्य तस्मिन्निःक्वाथे सक्षीरं पाचितं घृतम् ।
गृध्रोलूक-पुरीषाणि वस्तगन्धामहेस्त्वचः ।
निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थे प्रयोजयेत् ।
धारयेदपिलम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीन्तथा ।

मुखमण्डिका-प्रतिषेधमाह—

कपित्थविल्वतर्कारीवांशीगन्धर्व्वहस्तकाः ।
कुवेराक्षी च योज्याः स्युः वालानां परिषेचने ।
स्वरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजहरिगन्धयोः
तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः
वचासर्ज्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् ।
धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लिसर्पजाः ।
वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ।

नैगमेष-प्रतिषेधमाह—

बिल्वाग्निमन्थपूतिकाः कार्य्याः स्युः परिषेचने।
प्रियङ्गुसरलानन्ता-शतपुष्पाकुटन्नटैः
पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकैः
पञ्चमूलद्वयक्वाथे क्षीरे मधुरकेषु च।
पचेद्घृतञ्च मेधावी खर्जूरी मस्तकेऽपि च
वचां वयस्थां गोलामीं जटिलां वापि धारयेत्।
उत्सादनं हितञ्चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम्
सिद्धार्थकवचाहिङ्गु कुष्ठञ्चैवाक्षतैः सह
भल्लातकाजमोदाश्च हितमुद्धूपनं शिशोः
अधस्ताद् वटवृक्षस्य स्नपनञ्चोपदिश्यते।
मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि नवग्रहे।
धूपः सुप्तजने कार्य्यो बालस्य हितमिच्छता।

श्वग्रहप्रतिषेधमाह—

गवाक्षीवृश्चादण्डोवृहतीद्वयसारिवाह्रीवेर कुष्ठभूमिकदम्ब-सुरसमञ्जरीकरवीरपुष्पैः प्रदेहः।

श्वमहिषपुरीषबिल्वैरण्डनक्तमालाकलूकपत्रक्वाथः परि-षेकः।

वयस्थाशतावरीसारिवापयस्यैरण्डत्रिकटुकल्कक्षीरसिद्धं तैलमभ्यङ्गस्तथैव च घृतम् पानम्।

पितृग्रह प्रतिषेधमाह—

वचावयस्थाजीवन्तीवासकप्रियङ्गुगुग्गुलुराम्नामनःशिलैः प्रदेहः तैरेवच सिद्धं तैलमभ्यङ्गः ।

विल्वकपित्थकरञ्जतकारीसुरसपाटलीवरुण-पारिभद्रक-मातुलुङ्गपत्रक्काथेन रात्रौ परिषेकः । तैरेव च तैलं सुरावस्तमूत्रयुक्तं साधितमभ्यङ्गः ।

त्रिफलांशुमतीद्वयपयस्यामधुककल्केन-दशमूलनिर्यूहे सक्षीरं सर्पिः पक्कं पानम् ।

शुष्करेवती-प्रतिषेधमाह—

वचाश्वगन्धाहिङ्गुलाजसिद्धार्थकैरुद्वर्त्तनम् । सर्षपतैलं वचासिद्धं नेत्रपूरणम् ।

इति बालग्रहप्रतिषेधोनाम सप्तमोऽध्यायः ।

मातृकाप्रतिषेधोनामाष्टमोऽध्यायः ।

तत्र नन्दायाः प्रतिषेधमाह—

चतुष्पथे वलिर्देयः । अश्वत्थपत्रं कुम्भे निक्षिप्य शान्त्युदकेन स्नापयेत् । रसोनसिद्धार्थकमेषशृङ्ग-निम्बपत्रशिव निर्म्माल्यैर्बालकं धूपयेत् ।

सुनन्दायाः प्रतिषेधमाह—

बलिर्देयः, शान्त्युदकेन स्नापयेत्। शिवनिर्म्माल्य-सिद्धार्थमार्ज्जारलोमोशीरवालघृतैर्धूपं दद्यात् ।

पूतनायाः प्रतिषेधमाह—

बलिं दत्त्वा शिवनिर्म्माल्यगुग्गुलुसर्षपनिम्बपत्रमेषशृङ्गैर्दिनत्रयं धूपयेत् ।

कण्टपूतनायाः प्रतिषेधमाह—

बलिं दत्त्वा शान्त्युदकेन स्नापयेत्। शिवनिर्म्माल्य-सर्पनिर्मोकगुग्गुलुनिम्बपत्रवालकघृतैर्धूपं दद्यात् ।

शकुनिकायाः प्रतिषेधमाह—

बलिं दत्त्वा शान्त्युदकेन स्नापयेत् शिवनिर्माल्यरसोन-गुग्गुलुसर्पनिर्मोकनिम्बपत्रघृतैधूपं दद्यात् ।

शुष्करेवत्याः प्रतिषेधमाह ।

बलिं दत्त्वा शान्त्युदकेन स्नानं। गुग्गुलुमेषशृङ्गीसर्ष-पोशीरवालकघृतै धूपयेत् ।

सूतिकायाः प्रतिषेधमाह—

बलिं दत्त्वा शान्त्युदकेन स्नानं। गुग्गुलुनिम्बपत्र-गोशृङ्गश्वेतसर्षपघृतै धूपं दद्यात् ।

निर्ऋतायाः प्रतिषेधमाह—

बलिं दत्त्वा काकविष्ठागोमांसगोशृङ्गरसोनमार्ज्जार-लोमनिम्बपत्रघृतै धूपयेत् ।

पिलिपिच्छिकायाः प्रतिषेधमाह —

वलिं दत्त्वा शान्त्युदकेन स्नानं। शिवनिर्म्माल्यगुग्गुलु-गोशृङ्गसर्पनिर्मोकघृतै र्धूपयेत्।

कामुकायाः प्रतिषेधमाह—

शान्त्युदकेन स्नानं। शिवनिर्म्माल्यगुग्गुलुसर्षपघृतै र्धूपयेत्।

विविधबालामयप्रतिषेधोनाम नवमोऽध्यायः।

बालरसः।

पलं शुद्धस्य सुतस्य गन्धकस्य पलं तथा। (क)
सुवर्णमाक्षिकस्यापि भागार्द्धं संप्रकल्पयेत्।
ततः कज्जलिकां कृत्वा लौहपात्रमये दृढ़े।
केशराजस्य भृङ्गस्य निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च।
शुभे शिलामये पात्रे लौहदण्डेण मर्द्दयेत्।
राजिकासदृशीश्चैव वटिकां कारयेद्भिषक्।

(क) गन्धकस्यापि शुद्धस्य। सूतगन्धकयोः पलं पलं गृहीत्वादौ कज्जलिका करणीया। सुवर्णमाक्षिकमपि सुजारितं ग्राह्यं। भागार्द्ध-मिति कज्जलिकाया इति शेषः। केशराजादीनां स्वरसेन वारत्रयं भावयन्ति वृद्धवैद्याः। भृङ्गो भृङ्गराजः, निर्गुण्डी 'निसिन्दा' इति लोके। नागवल्लीदलं ताम्बूलपत्रम्।

एकैकां वटिकां खादेन्नागवल्लीदलद्रवैः। (क)
हन्ति त्रिदोषसम्भूतं ज्वरञ्चैव सुदारुणं।
चिरज्वरञ्च कासञ्च शूलं सर्व्वभवन्तथा।
शिशूनां रोगनाशाय शिवेन परिकीर्त्तितः॥१॥

शङ्खवटी—।

चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बूरसे कल्कितं। (ख)
तस्मिन् शङ्खपलं प्रतप्तमसकृत् संस्थाप्य शीर्णावधि।
हिङ्गुव्योषपलं रसामृतबली निक्षिप्य निष्कांशिकाम्।
बद्धा शङ्खवटी क्षयग्रहणिकारुक्-पक्तिशूलादिषु॥

(क) गन्धकस्यापि शुद्धस्य। सूतगन्धकयोः पलं गलं गृहीत्वादौ कज्जलिका करणीया। सुवर्णमाक्षिकमपि सुजारितं ग्राह्यं। भागार्द्ध-मिति कज्जलिकाया इति शेषः। केशराजादीनां स्वरसेन वारत्रयं भावयन्ति वृद्धवैद्याः। भृङ्गो भृङ्गराजः, निर्गुण्डी "निसिन्दा" इति लोके। बागवल्लीदलं ताम्बूलपत्रम।

(ख) चिञ्चाक्षारमिति स्वयंशुष्कपतितां तिन्तिडीकत्वचं गृहीत्वा अन्तर्धूमं दग्ध्वा क्षारोग्राह्यः। पटुव्रजपलं पञ्चलवणं मिलित्वा पलं। निम्बूरसे कल्कितं निम्बूरस-पिष्टं, तस्मिन्निति निम्बूरसे, प्रतप्तं अग्नौ ध्मात्वा तप्तं शङ्खं शीर्णावधि यावच्चूर्णीभूयाधः पतति, असकृत् बारंबारं, निम्बूरसे संस्थाप्य तच्चूर्णं पलं ग्राह्यं। व्योषं त्रिकटु, हिङ्गु घृतभर्ज्जितं, हिङ्गुशुण्ठी पिप्पलीमरिचानां मिलित्वा पलं अमृतो मिठाविष इति लोके, बली गन्धकः सोऽपि शुद्धः, रसविषगन्धकानां प्रत्येकं निष्कं माषकचतुष्टयं। सर्व्वचूर्ण मेकीकृत्य निम्बूरसेन रौद्रे तावद् भावयेत् यावदम्लता स्यात्। मात्रा बालपक्षे गुञ्जाद्वयमिता।

अथ क्रिमिरोग-चिकित्सा ।

पारसीययमानिका पीता पर्य्युषितवारिणा प्रातः ।
गुड़पुर्व्वा क्रिमिजातं कोष्ठगतं पातयत्याशु । (ग)
घण्टाकर्णस्य पत्रस्य वाहुनेत्रदलस्य वा ।
स्वरसो मधुना पीतः क्रिमीन् सद्यो विनाशयेत् ॥ (घ)
जलपीता सोमराजी क्रिमीन् सर्व्वान् व्यपोहति ॥
क्वाथो दाड़िममूलस्य कीटाणून् नाशयेद्ध्रुवम् ॥
विड़ङ्गसैन्धवक्षार-कम्पिल्लक-हरीतकीः । (ङ)
पिवेत् तक्रेण संपिष्य सर्व्व-क्रिमिनिवृत्तये ॥
पलाशवीजेन्द्रविड़ङ्गनिम्बमूनिम्बचूर्णं सगुड़ं पिवेद् यः ।(च)
दिनत्रयेण क्रिमयः पतन्ति पलाशवीजेन यमानिकां वा ॥

(ग) अस्ति पारसीक-यमान्या मत्तकारितागुणोऽतो सावधानं मात्रा कल्पनीया । गुड़पूर्व्वा भेषजपानात्पूर्व्वं मिष्टगुड़ं भक्षयित्वा ।

(घ) घण्टाकर्णं 'घेटकुल' इति लोके । वहुनेत्रः 'आनारस' इति लोके । तस्य दलः दलाधोभागः शुभ्रवर्णः ।

(ङ) क्षारो यवक्षारः, कम्पिल्लकः 'कमलागुड़ि' इति लोके ।

(च) इन्द्रः इन्द्रयवः, भूनिम्बः 'चिरता' इति लोके । पलाशवीजेनेति द्वितीयो योगः ।

पारसीकादिचूर्णम् ।

पारसीययमानिका-घनकणा शृङ्गीविडङ्गारुणा (छ)
चूर्णं श्लक्ष्णतरं विलीढमपि तत् क्षौद्रेण संयोजितम् ।
कासं नाशयति ज्वरञ्च जयति प्रौढ़ातिसारं जये-
च्छर्दिं मर्दयति क्रिमिन्तु नियतं कोष्ठस्थमुन्मूलयेत् ॥

नवायसलौहम् ।

त्र्यूषणत्रिफलामुस्त विडङ्ग चित्रकाः समाः । (ज)
नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
भक्षयेत् पाण्डुहृद्रोग कुष्ठार्शःकामलापहम् ।

कर्णशूलचिकित्सा ।

अर्कस्य पत्रं परिणाम-पीतम्- (झ)
आज्येन लिप्तं शिखिनावतप्तम् ।
आपीड्य तोयं श्रवणे निषिक्तं
निहन्ति शूलं वहुवेदनञ्च ।

(छ) घनं मुस्तकं, कणा पिप्पली, शृङ्गी कर्कटशृङ्गी. अरुणा 'आतइष' इति लोके। क्रिमिलक्षणेषु ज्वरादिषु एतत् योज्यम् ।

(ज) अयोरजः शतपुटितं देयं। शिशोः सज्वरे यकृत्प्लीहवृद्धौ वृद्धाः कालमेघरसेन सार्द्धं योजयन्ति।

(झ) परिणामपीतं पक्वमित्यर्थः। शिखिना अग्निना। तोयं रसं, श्रवणे कर्णे. निषिक्तं एकद्विबिन्दुमितं ।

आम्रजम्बू-प्रवालानि मधुकस्य वटस्य च । (ञ)
एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥
जातीपत्ररसैस्तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् । (ट)
शतावरीवाजिगन्धा-पयस्यैरण्डवीजकैः । (ठ)
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥
कर्णस्य दुर्व्यधे भूते संरम्भो वेदना भवेत् । (ड)
तत्र दुर्व्यधरोहार्थं लेपो मध्वाज्यसंयुतैः ।
मधुकयवमञ्जिष्ठा-रुबुमूलैः समन्ततः ॥

अपामार्गक्षार-तैलम् ।

मार्गक्षारजलेन च तत्कृतकल्केन साधितं तैलम् । (ढ)
अपहरति कर्णनादं वाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः ।

(ञ) प्रवलानि पत्राणि । मधुकस्य मौया इति प्रसिद्धस्य । आम्रादीनां पत्राणां क्वाथकल्काभ्यां तैलं पाच्यम् ।

(ट) जाती 'चामेली' इति लोके तस्य पत्ररसेन पक्वं ।

(ठ) वाजीगन्धा अश्वगन्धा तस्या मूलं, पयस्या क्षीरकाकोली, एतेषां कल्कैः, क्षीर तैलसमं, पालीनां कर्णपालीनां ।

(ड) कर्णे दुर्विद्धे, संरम्भः वेदनापाकौ, मधुकः मधुयष्टिः, रुबुः एरण्डः

(ढ) मार्गः अपामार्गः । तस्यान्तर्धूमदग्धं क्षारं गृहीत्वा क्षारादष्टगुणं जलं दत्त्वा चतुर्थावशिष्टे स्रावयित्वा तज्जलं ग्राह्यम् । क्षारजलं तैलाद्द्विगुणं चतुर्गुणं वा देयम् ।

शम्बूक-तैलम् ।

शम्बूकस्य च मांसेन कटुतैलं विपाचितं । (ण)
तस्य-पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति ॥

कुष्ठाद्यं तैलम् ।

कुष्ठहिङ्गुबचादारुशताह्वाविल्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं बस्तमूत्रेण·साधितम् ॥ (त)

नासारोगाधिकार ।

शिग्रु-तैलम् ।

शिग्रु सिंहीनि कुम्भीणां बीजैः सव्योषसैन्धवैः । (थ)
विल्वपत्ररसैः सिद्धं तैलं स्यात् पूतिनस्यनुत् ॥
सर्पिषा-भृष्टया-धात्र्या शिरसो·लेपतःक्षणात् ।
नासायाः संप्रवृत्तश्च रुधिरश्च बिनश्यति ॥
· ·पुटपक्कं जाया पत्रं सिन्धुतैलसमायुतम् । (द)
प्रतिश्यायेषु सर्व्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥

(ण) शम्बूकमांसं तैलचतुर्थांशं ग्राह्यम् ।

(त) बिश्वं शुण्ठो, बस्तमूत्रं छागमूत्रम् । तच्च तैलाच्चतुर्गुणं देयम् । कुष्ठादीनां चूर्णं तैलपादिकं ग्राह्यम् ।

(थ) शिग्रुः शोभाञ्जनः "सजिना" इति लोके । सिंही वृहती, निकुम्भो दन्ती, एतेषां बीजं मिलित्वा तैलपादिकं । बिल्वपत्ररसः स्नेहसमः ।

(द) जया 'जयन्ती' इति लोके । सिन्धु सैन्धवलवणं । तैलं सार्षपं, शीलितं भुक्तं ।

सोषणं गुड़संयुक्तं स्निग्धदध्यम्लभोजनम्। (ध)
नवप्रतिश्यायहरं विशेषात् कफपाचनम्॥
प्रतिश्याये नवे शस्तो यूषश्चिञ्चादलोद्भवः। (न)
ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः।
भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणं सुस्विन्नमाषमतुरणम्। (प)
स जयति सर्व्वसमुत्थं चिरजातञ्च प्रतिश्यायम्॥

शिखरि-तैलम्।

गृहधूमकणादारु-क्षारनक्ताह्व-सैन्धवैः।
सिद्धं शिखरीबीजैश्च तैलं नासार्शसां हितम्। (फ)

दन्तोद्भेदगदान्तकः।

पिप्पली-पिप्पली-मूल-चव्याचित्रकनागरैः।
अजमोदा यमानीभ्यां निशया मधुकेन च॥
दारुदार्व्वी-विड़ङ्गैला-नागकेशरनीरदैः।
शटीशृङ्गी विड़ैर्व्वोम्ना शङ्खायोहेममाक्षिकैः॥

(ध) ऊषणं मरिचं, गुड़मिश्रगुदः; स्निग्धं अनुद्धृतस्नेहं अम्लं अम्लरसं।

(न) चिञ्चादलं तिन्तिड़ीपत्रं।

(प) लवणं सैन्धवं, सुस्विन्नं सुसिद्धं।

(फ) नक्ताह्वः करञ्जस्तस्य वीजं ग्राह्यम्। शिखरीवीज मपामार्ग-तण्डुलं।

विधाय पयसा पिष्टैर्वटिका वल्लसम्मिता।
दन्तघर्षेऽभ्यवहृतौ योजयेच्च प्रयोगवित्॥
प्रयोगादस्य दन्तानां त्वरयोद्गमतो गदाः।
ज्वराक्षेपातिसाराद्या निवर्त्तन्ते न संशयः॥

इति कुमारतन्त्रम् सम्पूर्णम्।